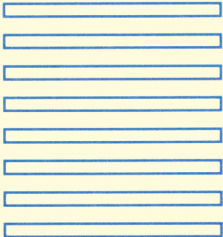


František Daneš



Kultura a struktura českého jazyka

K a r o l i n u m

Kultura a struktura českého jazyka

prof. PhDr. František Daneš, DrSc.

Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka Kateřina Řezáčová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2009
© František Daneš, 2009

ISBN 978-80-246-1648-3
ISBN 978-80-246-2549-2 (online : pdf)



Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem	/ 7
Jazyk malého národa	/ 7
Jazyk a komunikace	/ 19
Některé základní vlastnosti přirozených jazyků	/ 21
Co všechno komunikujeme a jak	/ 28
Spisovný jazyk a jeho kultura	/ 47
Univerzália a specifika češtiny v období globalizačních proměn	/ 49
Situace češtiny: perspektiva i retrospektiva	/ 62
K dvěma základním otázkám kodifikace	/ 72
Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku:	
pro i proti	/ 83
Nenechávejte svůj jazyk na pokoji!	/ 97
Jazyková terapie a verbální hygiena	/ 103
Kultura mluvených projevů	/ 116
Jazyková kultura a škola	/ 132
Jakou řečí mluví věda	/ 147
K mluvenosti a psanosti ve vědecké komunikaci	/ 163
O srozumitelnosti zákonů	/ 169
Některé aktuální jevy našeho jazyka	/ 177
O písmenku <i>c</i> a o písmenech a hláskách vůbec	/ 179
O spojce <i>nebo</i>	/ 188
<i>naopak</i> z hlediska lexikálního, syntaktického a textového	/ 195
O slovese <i>oslovovat</i>	/ 201
Nominativ jmenovací	/ 205
<i>Je to o tom, že...</i>	/ 211
<i>Věříš tomu? – Vůbec (ne).</i>	/ 214
Od <i>liščí nory</i> k <i>noře hobitů</i>	
a dále k <i>houbí žízni</i> a <i>meteori encyklopedii</i>	/ 223

Móda v jazyce	/ 229
Xenismy v dnešní češtině	/ 233
Obhroublost v jazyce a řeči	/ 240
Zábavné hry se slovy	/ 246
Syntaktické struktury	/ 251
Dvourovinná valenční syntax (DVS)	/ 253
K prohloubenějšímu rozboru souvětných vztahů	/ 260
<i>Dostal jsem přidáno</i> a podobné pasivní konstrukce	/ 270
Příslovce a příslovečné určení zřetelově vymezovací	/ 292
Účelové přívlasky s předložkami <i>pro, na, k</i>	/ 306
Jeden typ doplňků se spojkou <i>jako</i>	/ 313
Konfrontační spojení vět	/ 321
Takzvané „vztažné věty nepřívlastkové“:	
současné názory na jejich status	/ 337
Intonace a významová výstavba promluvy	/ 353
Intonační systém spisovné češtiny	/ 355
Intonace otázky	/ 365
Intonace v textu (promluvě)	/ 373
O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu	/ 399
Typy tematických posloupností v textu	/ 420
Aktuální členění a text (Rekapitulace)	/ 441
K vztahu aktuálního členění a sémantické stavby výpovědi	/ 448
O jazyce literárních děl	/ 461
O koherenci textu Hovorů s T. G. Masarykem	/ 463
Haškův „Švejk“ a Vachkovo „Bídýlko“ –	
dva milníky ve vývoji jazyka české prózy	/ 480
Ediční poznámka	/ 495
Výběrová bibliografie Františka Daneše	/ 497
Použité zkratky	/ 511

Úvodem

Jazyk malého národa

1. Dnešní lidská společenství existují jako pomyslné útvary, jejichž příslušníci nikdy nepoznají většinu svých spoluobčanů, nikdy je nepotkají a nikdy o nich ani neuslyší, a přesto v mysli každého žije obraz jeho společenství. Představa společenství národa je konkretizována ohraničeností určitými, třebaže propustnými hranicemi, ideou jeho suverénnosti, a konečně, národ je chápán jako sounáležitost, hluboké spříznění dané dědictvím dějin, kultury, písemnictví, jazyka.

Způsoby, jimiž o sobě uvažují národy velké a národy malé, se liší. Chtělo by se říci: jsou velké a malé národy, ale není velkých a malých jazyků. Toto tvrzení však nevystihuje skutečnost. K realitě jazyka patří totiž i postoje jeho uživatelů, vědomí lidí, kteří jím mluví. Podstatnou složkou tohoto vědomí mluvčích je vztah k svému a cizímu, tedy i k svému a cizímu jazyku, kultuře, národu. V situaci jazyka malého národa se tato složka jazykového vědomí projevuje v zostřené podobě, uživatel jazyka malého národa je neustále vystavován konfrontacím s expanzivním jazykem cizím, který do jeho prostoru zasahuje, a v době, kdy je tato konfrontace zvláště citelná, malý národ svoji situaci výrazněji reflektuje. Hledá rovnováhu, anebo propadá malomyslnosti, ohlíží se po možném silném spojenci, anebo se vzpíná k obraně své mateřštiny.

Zatímco jazyk velkého národa dbá o rozšíření svého vlivu, jazyk malého národa sleduje převážně cíle sebezáchovné. Pokud jde o češtinu, sehrál v její sebereflexi významnou úlohu fakt, že v její minulosti bylo i období, v němž patřila mezi nikoli malé jazyky Evropy a myšlenka navázání na „slavnou národní minulost“ byla zdrojem jejího obrození po období útlaku. Vždyť čeština stará a čeština humanistická byl jazyk velmi vypracovaný, všestranně se uplatňující v kultuře i veřejném životě. V období od 14. do 16. století její užívání a vliv překračoval hranice

českého národního společenství a docházelo k její „expanzi“ do okolního světa (abychom užili Havránkova termínu z jeho statí ze sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*; srov. Havránek, 1940).

Soustředění národního obrození na jazyk mělo ovšem ještě další motivace, a to především v učení německého osvícenského filozofa Johanna Gottfrieda Herdera, který obhajoval nejen nezadatelná práva každého národa, ale i přesvědčení, že celý svět potřebuje mít a pěstovat tolik jazyků, kolik je jen možno. Herder zdůrazňoval nejen nutnost zachování jednotlivých jazyků, ale i potřebu jejich velké rozmanitosti. Byl přesvědčen, že se mohou uplatňovat ne jeden na úkor druhého, ale vedle sebe, a neohrožovat se navzájem.

Herder měl nepochybně značný vliv na Jána Kollára. Masaryk ve své *České otázce* (1895) přímo říká, že „již Kollár otázku českou formuloval jakožto problém malého národa“ (s. 9). A dodejme hned, že Kollár viděl tuto situaci dost pesimisticky, když si stěžoval: „Vzdělanost malých národů ... sama bývá malicherná a neduživá...“ „malí národové myslí a cítí takořka jen napolo...“ „v malých národech lidskost se projevuje obmezeně, zmrzačeně...“ Tento tehdy zřejmě charakteristický český pocit (byť formulovaný rodilým Slovákem) osvětlil zvnějšku Kollárův současník Bernard Bolzano – slavný matematik, myslitel a etik, církví pronásledovaný ušlechtilý kněz italsko-německého původu. V jedné ze svých tehdy proslulých exhort (z r. 1810) konstatuje, že „Čech sám sebe za nic považuje, za svou vlast se stydí“ a doporučuje „nadanému českému lidu“, který příliš skromně sám o sobě smýšlí, aby poznal své slavné politické a kulturní dějiny a „přestal se stydět za svou vlast a přestal slepě napodobovat cizinu a modlářsky se jí obdivovat“.

Bylo by ovšem zkrslující představovat si, že rozhodnutí vzkřísit češtinu jako spisovný jazyk a na jejím základě konstituovat českou národní kulturu a společnost bylo věcí zcela samozřejmou. Nejedna tehdejší intelektuál české národnosti vyslovil pochybnosti, které se – dodejme – dodnes ozývají při konstituování, resp. úsilí o udržení a rozvíjení národních spisovných jazyků v různých částech světa. O oněch pochybnostech ve věci českého jazykového obrození se zmínil i Milan Kundera v příspěvku „o nesamozřejmosti existence českého národa“, předneseném na sjezdu čs. spisovatelů r. 1967. V počátku obrození se zvažovaly výhody germanizace, která by, soudilo se, usnadnila Čechům život hospodářský i kulturní, uvažovalo se o výhodách přímé účasti na bohaté kultuře a vědě v německém jazyce. Ať tak či onak, jak víme, zvítězila

myšlenka národního obrození, a to s celkově nacionálním protiněmeckým podtextem (silným zejména v družině Jungmannově). Dodejme, že i někteří dnešní publicisté (v pracích podepsaných šifrou XYZ a Podiven) pokládají naše národní obrození za pochybný zisk.

Otázku „nesamozřejmosti národa“ rozvířil koncem minulého století literární kritik, Šaldou vysoce ceněný, Hubert Gordon Schauer svou anonymní statí (přičítanou Masarykovi) z r. 1886 Naše dvě otázky, v níž se – s ohledem na tehdejší situaci našeho národa – s chmurným zoufalstvím ptal, „nebylo-li by pro Čechy lépe přiklonit se k Němcům a žít životem velkého kulturního národa“ (Masarykova formulace z Hovorů, s. 109). A. Novák ve svých Přehledných dějinách (s. 1007) charakterizoval tehdejší reakci na Schauerovu stat' slovy: „Všeobecné opovržení a výčitka národního nihilismu byly odpovědí na tento výkřik bolestné duše.“ Masaryk zhodnotil Schauerův článek (jehož se v kritické době velmi rytířsky zastal) s odstupem času lakonicky: „Byla to věc nemožná“ (Hovory, s. 109).

Bylo však tehdy možno uvažovat i o řešení ještě jiném – a přišel s ním opět osvícenec Bolzano. Viděl je ve snaze o česko-německé smíření, urovnání a spolupráci a po stránce jazykové pak v tom, že Češi i Němci budou ovládat samozřejmě oba jazyky. Tyto myšlenky vyložil ve třech exhortách k vysokoškolákům z r. 1816. Bolzano plně přiznává neoprávněnou nadřazenost Němců a utiskování Čechů, ale jedinou rozumnou cestu vidí v „přátelském spojení“ obou etnických skupin – ale moudře a realisticky dodává, že je to věc, kterou si můžeme spíše přát než očekávat“. Protože vidí, že doba, kdy různosti mezi národy budou ubývat, není blízká, soudí, že je třeba usilovat o to, aby se jazykové rozdíly nestávaly příčinou rozbrojů. Cestu spatřuje v tom, že se všechna mládež bude povinně učit na základě své mateřštiny druhému zemskému jazyku a že spisy, které se v té či oné řeči nejvíce čtou, budou se překládat do řeči druhé.

Zmiňujeme se podrobněji o Bolzanovi proto, že se o něm po této stránce málo ví. Existuje však Patočkova stat' Dilema v našem národním programu (1969) a studie Loužilova (1976). Patočka v myšlenkách načrtnutých Bolzanem vidí „doktrínu osvíceného měšťanstva“ a shledává v nich rysy utopického socialismu autora spisku O nejlepším státě. Věc necháváme k posouzení historikům a filozofům. Máme však pochybnosti o oprávněnosti teze, že „Bolzano význam jazyka ve svém racionalismu nedoceníl“ (s. 52). Patří zřejmě k ironiím dějin, že Jungmann a jeho družina podezřívali Bolzana z protičeského smýšlení (ba někteří se dokonce těšili z toho, že církevní úřady zbavily Bolzana

profesury). Na Jungmannův nešťastný omyl upozornil už V. Zelený ve své jungmannovské biografii (1873) a Masaryk (1895) výstižně konstatoval, že „neoblomný a opravdový Bolzano měl na naše vlastenecké kruhy blahodárny vliv“ (s. 44). Vliv Bolzanův zasáhl nepochybně i Palackého a Havlíčka a na nižší, ale neméně důležité úrovni buditelské a obrozenské kněžstvo. A s dojetím čteme dnes upřímná slova lítosti nad Bolzanovým odstraněním ve vzájemné korespondenci Čelakovského s Kamarýtem (1820): „Musím Ti napovědít, ještě-lis neslyšel, Bolzano že má býti ze svého úřadu shozen, a tak sice, že ani loučiti se se svými k němu planoucími posluchači nesměl! Slzíš, příteli, já vidím, ne ale nad osudem božského muže toho, než nad osudem universitaty naší! Neboť kdož může skaliti, kdo schladiti slunce?“

Jako celek spojovalo české národní společenství svůj život neodmyslitelně se svým jazykem. Při každém jeho ohrožení vystupovala do popředí jeho „národně reprezentativní funkce“ a citový postoj k němu. Tento postoj spolu s motivací etickou, se zdůrazňováním tradice, ostatně dominoval v širší české veřejnosti vždy.

Když v 30. letech našeho století vystoupila skupina lingvistů stavějících do popředí naopak racionální postoje k jazyku (zejména spisovnému), jeho funkce instrumentální, lze tuto skutečnost spojit do jisté míry s překonáváním pocitu národní malosti a patrně též s přechodem od společenského pojetí čistě národního k občanskému. (Ostatně tento občanský, nebo chcete-li, „obecně lidský“ postoj nacházíme už, resp. ještě, u Palackého v jeho „svrchovaném člověčství“, v jeho vyznání, že „při vši lásce k národu svému ještě více cením dobré lidské i vědecké než dobré národní“ – snad ohlas osvícenství, snad protestantismu, snad bolzanismu. Viz Masaryk, 1895, s. 20.)

V hodnotovém vzorci pražské funkcionalistické školy meziválečné s její racionální, instrumentalistickou orientací převládají veličiny jako emocionální neutrálnost, specifická (tj. funkční diferencovanost), univerzalismus (v protikladu k nacionálně omezenému a historizujícímu purismu), výkon (tj. stupeň funkčnosti), perspektivní zaměření (v protikladu ke krátkozrakosti). V těchto postojích lze spatřovat nejen vliv vývoje ve vědeckém myšlení a poznání, ale i důsledek vývoje české společnosti, zbavující se oněch neblahých pocitů nedůvěřivosti a malodušnosti malého národa, když se přesvědčil, že jeho hodnota a postavení mezi ostatními národy nezávisí jen na početní síle. Zanedbatelný nebyl patrně ani vliv Masarykův. Ten v České otázce napsal: „Jazyk

nepokládám za svatý, ale za prostředek sloužící duchu ve zlém i dobrem,“ ale hned dodal: „Mateřský jazyk je přirozeně prostředek nejmilejší, a tedy i nejúčinnější“ (s. 60). Masaryk nesouhlasil s nacionalistickým zbožňováním národního jazyka, plně však uznával význam mateřštiny v citovém a mravním životě člověka, a byl si vědom i jeho historické hloubky. Vždyť dnešní Čech rozumí bez větších potíží češtině doby humanistické a ani texty staročeské mu nepřipadají příliš odlehlé a nesrozumitelné – Husovi rozumíme, je to náš jazyk. Jaká podivuhodná duchovní kontinuita! Tato neinstrumentalistická, neracionální (nikoli však protiracionální) složka jazykových funkcí a postojů k jazyku zůstávala u pražských funkcionalistů – přes jejich výrazný zájem o funkci estetickou – celkem mimo oblast jejich zájmů, a to jim bylo jejich odpůrci také vytýkáno. Avšak sám Havránek uznal po létech (1969, s. 14), že „tato teorie do jisté míry zanedbávala emocionální složku projevů“ a že lingvistika si musí těchto složek všímat.

2. Podstata jazyka se jeho instrumentální hodnotou nevyčerpává. Jazyk není jen nástroj, který bereme do ruky, chceme-li něco sdělit. Jazyk je zároveň prostředí, prostor, v němž se pohybujeme a žijeme, jazyk je samo bytí. Ať už ten či onen jazykovědný směr chápe jazyk spíše jako organismus, nástroj, kód či kompetenci, laického vědomí uživatelů jazyka se zpravidla tyto proměny vědeckého myšlení o jazyce dotýkají jen okrajově. Veřejné jazykové mínění má zřejmě svou vlastní vnitřní energii a své vlastní zákonitosti, reaguje spontánně, nevědecky, neosvěceně, a jak říkají lingvisté, často i s jistým despektem, tradicionalisticky a emocionálně. Laické postoje k jazyku jsou vnitřně rozporné a protikladné, jak konstatují lingvistické teorie jazyka, ale nejsou takové i lingvistické postoje k jazyku?

Podívejme se na jeden vzorek *laického jazykového vědomí*, jak jej představuje soubor úvah studentů jednoho pražského gymnázia o českém jazyce. Uvedeme zde ukázky z něho v autentickém znění a předkládáme je ani ne tak k pobavení, i když leckteré formulace mají kouzlo nechtěného, ale především k zamyšlení nad tím, jak členité a diferencované je jazykové vědomí českých dětí, dospívajících do života v prostředí jazyka malého národa. Vzorek je samozřejmě zatížen několika zkreslujícími parametry. Jedná se o studenty asi patnáctileté, jimž byla zadána úvaha na téma „Čeština“. Téma nebylo blíže specifikováno, studenti nepsali na známku a mohli psát i anonymně, psali bez předchozí

přípravy a vyjadřovali se spontánně a otevřeně. Ukázky nejsou nikterak upravovány, jsou ovšem vytrženy z celkového kontextu práce a seřazeny podle rysujících se tematických okruhů.

První okruh tvoří výroky reflektující vztah dětí k principu národnímu na jedné straně a principu občanskému na straně druhé. Jsou tu výroky formulující postoj: *Pro mě jako Čecha znamená čeština hodně, říká se tomu rodný nebo mateřský jazyk, s trochou ironické nadsázky – jsem k češtině přivinut jako nemluvně k matčině hrudi.* Jsou tu na druhé straně i výroky: *Pro mne čeština jako rodný jazyk neznamena skoro nic, je to vlastně dar přírody, mohl jsem se třeba narodit v Německu a mou mateřskou řečí mohla být němčina, v dnešní Evropě je to skoro jedno, celá Evropa spěje ke sjednocení, pro mě není důležité hlásit se k určité národnosti, ale důležité je hlásit se k lidem, k celému světu, neboť přehnané vlastenectví mnohdy přerůstá až v nacionalismus, kdežto přehnané lidství opět směřuje pouze k lidem. Plně souhlasím se zavedením jednotného evropského státu a se zavedením jednoho jazyka, což by zlepšilo nejen vztahy mezi národy, ale i vztahy mezi lidmi samými.* (Jak nevzpomenout pojetí, podle něhož je národní rozrůzněnost trestem božím za stavbu babylonské věže, při níž došlo ke zmatení jazyků.) Z tohoto hlediska je zajímavý i výrok *Myslím si, že kdyby nebylo více jazyků, světové problémy by se řešily jednodušeji a bez větších sporů. Ale je to tak dáno, aby člověk mluvil různými jazyky. Vždyť i čeština se rozděluje na nářečí.*

Řada úvah se dotýká vzájemného vztahu češtiny a slovenštiny, vztahu obou národů i jejich rozdílných postojů k jazyku: *Nemnoho Čechů si svého rodného jazyka váží tolik, co slovenští občané.*

Překvapivě mnoho prací reaguje na aktuální otevřenost českého prostoru a pronikání cizích jazyků, zejména angličtiny a němčiny. Děti komentují reklamní kampaň, cizojazyčné slogany na plakátech a ve výlohách, vývěsky na obchodech, cenovky uváděné v markách, pokladny děkující německy a anglicky. Vyjadřují svůj názor slovy: *Myslím si, že to není správné, Češi by měli být více hrdí, Československo není kolonie, nemělo by si nechat všechno diktovat, možná je to jen součást našeho vstupu do Evropy, ale i přesto by si měl člověk v sobě zanechat trochu té hrdosti na to, kam patří, až konečně: A proto se ptám: Nenastal znovu čas pro národní obrození?* – Tolik k postojům reagujícím na aktuální kontakty češtiny a jiných jazyků.

I mimo tuto aktualizaci zahrnují děti do svého posouzení češtiny jazyky jiné. Vycházejí z toho, že čeština je slovanský jazyk, a snaží se

ji v tomto rámci charakterizovat. Většinou konstatují *zvláštní postavení češtiny mezi ostatními jazyky slovanskými*. Zdá se jim, že *zní nejvíce tvrdě, zatímco slovenština, ruština a polština*, jak se jedna dívka vyjadřuje, jí připadá *taková šišlavá a upatlaná*. Tvrdost češtiny je dávana do souvislosti *s vlivem němčiny a dalších evropských jazyků*.

Práce si výběrově všimají historického vývoje češtiny, kdy byla *jednou na výši své slávy, jednou pod bídným ubíjením Habsburků nebo jiných panovnických rodů*. Několikrát hrozil *naprostý zánik, přece se vždy našli hrdí Čechové, kteří češtinu opět vyzvedli trochu výše*. Několik prací zapojuje do svých úvah o češtině zřetel k vytvořeným hodnotám literárním, ale po pravdě řečeno, tato složka vědomí národní kultury je u dětí poměrně málo výrazná. Objevuje se zmínka o Komenském, a pak o Jaroslavu Seifertovi jakožto nositeli Nobelovy ceny. Zato má v jejich hodnocení češtiny velké místo její vazba na hudbu, což je věkově a generačně výrazný prvek. Upoutává je zvučnost a zpěvnost češtiny, její hudebnost, poměřují vhodnost češtiny pro aktuální hudební žánry s kvalitami angličtiny, a to je jistě významný sociokulturní posun ve vnímání mateřštiny.

Z hlediska čistě lingvistického je zajímavé, že téměř všechny práce se dotýkají složitosti češtiny, a ač tento výraz nepoužívají, její flektivnosti. Čeština je podle nich *jazyk pružný a pro své gramatické výjimky, odchylky a úchylky velice krásný, z jejích slov se dají tvořit možné i nemožné tvary, je živá, ve srovnání s němčinou je o mnoho bohatší, v angličtině není rozdíl mezi mužským a ženským rodem, zatímco v češtině hned poznáme, zda je původce děje rodu mužského nebo ženského*. Děti jsou rády, že *češtinu umějí a nemusejí se ji učit, asi by se ji nikdy nenaučily*. Dokážou se na svoji mateřštinu dívat očima cizince – to zaznívá v mnoha pracích. Objevuje se názor, že *čeština je ideální základ pro učení se cizím jazykům, protože kdo pochopí češtinu, pochopí i ostatní jazyky*. Čeština je *složitá proto, že jí mluví malá skupina lidí, angličtina se redukovala, protože jí mluví mnoho lidí*. Čeština by se *neměla redukovat, měla by zůstat, jaká je*. Čeština je *zvláštní řeč na vysoké úrovni, proto je důležité ji uchovat*.

Je zajímavé, že dost dětí je přesvědčeno, že *ovládá jeden z nejtěžších jazyků světa*, většinou ji řadí mezi tři nejobtížnější jazyky *spolu s čínštinou a japonštinou*. Většina prací prozrazuje, že děti mají sklon vnímat češtinu esteticky, poetizovat ji, nacházet v ní prvky, které na ně libě působí. *Možná že jsem svým češtvím ovlivněn, ale obdivuji její zvuk*. *Zdá se mi, že je krásná a hodnotná*. Můj názor je, že *není tak mrtvá jako*

jiné jazyky. Básně v ní psané jsou melodické, dobře se rýmují a hezky zní. Vůbec nejvíce se mi líbí nadávky a slova sprostá. Celá jedna zajímavá práce je věnována slangu.

Naopak ryze pragmatický přístup k češtině je ojedinělý: *Mě čeština moc nezajímá, ale musím uznat, že pro další život je velice nezbytná. Představte si, že byste chtěli napsat žádost o přijetí do zaměstnání a napsali jste ji se spoustou chyb. Co by si zaměstnavatel asi pomyslel? Uznejte sami, že čeština je velmi důležitá jak v psaní dopisů, žádostí, tak i v dorozumívání.*

Děti se samozřejmě vyslovují k obtížnosti pravopisu, a ač samy dělají některé pravopisné chyby, nemyslí si, že by se pravopis měl měnit: *Mně se český jazyk líbí a právě to, že není jednoduchý, mě nejvíce přitahuje. Proto bych chtěl, aby se zbytečně nezjednodušoval a zůstal takový, jaký je dnes.*

Děti jsou si většinou vědomy vazby mezi tématy jazyk a národ a některé z nich formulují svůj pohled na český národ. Konstatují jeho klid, rozvahu, lenost, vypočítavost, že lidé drží pospolu, jen když jim teče do bot, nebo zase jeho pracovitost, která zaručuje, že by mohl jít svou cenou vzhůru. Obdobná tvrzení většinou vyjadřují podmíněně, v podobě přání: *Neměl by si nechat vše diktovat, měl by se více ukazovat světu. Mohl by se prosadit ve světě hudebním, předpokladem je jeho muzikantská pověst, a konečně, je stvořen pro recesi, ale český humor se ve světě těžko prosazuje, jak o tom svědčí případ filmu Obecná škola.*

Porovnáme-li tuto charakteristiku češtiny, toto úhrnné vědomí jazyka, které se v pracích dětí projevilo, se současnými lingvistickými pohledy na češtinu, jazyk malého národa a jazyk vůbec, zjistíme, že děti postihují svým laickým způsobem řadu lingvistických zájmových oblastí: chápou svůj jazyk esteticky i funkčně, zajímají se o stupeň osvojení jazyka, vnímají jej ve vztahu k jiným jazykům, historickým i aktuálním, jsou si vědomy vztahu mezi jazykem a národem, který jím promlouvá, uvažují o jeho participaci na evropské a světové kultuře.

Co k tomu může současná, teď už poststrukturalistická lingvistika dodat? Tato lingvistika směřuje k rozrušení představy celku jazyka a k zpochybnění univerzálnosti jakékoli jeho teorie. Zatímco běžný uživatel jazyka zřejmě opírá své soudy o češtině o představu jazyka jakožto homogenního celku, současný lingvista už ne.

Ještě před pár lety jsme byli s to uvažovat o jazyce malého národa v teoretickém rámci představy, že jazyk přebývá v řečovém společenství, které je diskrétní, uzavřené a koherentní, držené pohromadě homogenní kompetencí, kterou sdílejí víceméně ve stejné míře všichni členové

tohoto společenství. Ještě před pár lety jsme se snažili na tuto ideu přistoupit, abychom se alespoň metodicky přidrželi představy připomínající pověstné eleatské jedno a pochopili východiska strukturního pohledu na jazyk. Za prototypickou manifestaci jazyka byla považována řeč dospělého rodilého mluvčího v lingvisticky nehomogennějších situacích. Ty lze přirozeně nejlépe obsáhnout jednotnou teorií, kladoucí si nároky na univerzální platnost. A takové nároky si strukturalistický popis jazyka kladl. Nemohl si proto za předmět analýzy brát situaci, v níž se sejdou např. tři mluvčí, z nichž jeden ovládá češtinu jako rodilý domácí mluvčí, druhý má češtinu jako svou mateřštinu, ale používal ji třeba jen v kruhu rodinném, a třetí se česky teprve učí. A to nemluvě o situaci, kdy se k této skupině přidá čtvrtý mluvčí, který česky nemluví, a dochází k přepínání kódů. Přelom mezi strukturalistickým a poststrukturalistickým pohledem na jazyk se projevuje v tom, jaké jazykové a situační výtvořky chceme vidět a analyzovat, co chápeme jako hodné jazykovědné pozornosti. Dnešní lingvista o mnoho více než jeho strukturalistický předchůdce vnímá a popisuje jedinečné situace jazykových kontaktů a interakcí s jejich specifikou, míšením sociokulturních zvyklostí, posuny norem. Současná lingvistika formuluje např. teorii mezijazyka (interlanguage), která se nemohla rozvinout v rámci lingvistiky zaměřené na popis vnitřní struktury jazyka a rozvinula se až se zájmem o jednotlivá lokální prostředí, která jsou natolik specifická, že pro ně nelze vytvořit jednu univerzální teorii se zájmem o lingvistiku vnější. Ta si nechce nechat uniknout to, co je periferní, alternativní, menšinové, centru cizí, jinaké.

Tento posun v lingvistickém uvažování je dán vývojem lingvistiky samé, je souběžný s vývojem ostatních společenskovědných disciplín, ale zároveň opět zvláštním způsobem koresponduje s aktuální proměnou naší národní situace. Její náhlá otevřenost je sama o sobě tak převratnou zkušeností, že by stačila vyprovokovat změnu lingvistických zaujetí, i kdyby tu nebylo podnětů čistě lingvistických. Kontakt s Evropou a světem odstartoval nejen obrovský rozběh k zvládnutí cizích jazyků, ale mění i naši receptci cizokrajných modifikací češtiny, na něž jsme byli možná v minulosti i háklivější. A bylo to myslím nejen v důsledku naší národní izolovanosti, ale i určité paradoxní vnitřní uzavřenosti, která reagovala na modifikace češtiny v ústech cizinců s ironií: připomněme si nesčetné parodování češtiny znějící z úst Němců, ale i Angličanů, Američanů, Rusů apod. Anebo na neznalost češtiny, jak to o své francouzské manželce říká český komik Bolek Polívka svým *Neumi čeesky!*

Zvykáme si zkrátka na různost češtin, i když třeba někdo pomalu, jak to přiznal jiný český komik, Zdeněk Svěrák, když byl pozván na televizní Charlie Talk Show, kterou uvádí kanadský Čech, jehož zápas s češtinou se odehrává několikrát týdně před našima očima i ušima. Zkrátka si zvykáme. Obrovskou úlohu tu sehrává právě návrat Čechů do vlasti, naše otevřenost vůči nim. Se zájmem o variety češtiny v domácím prostředí souvisí zájem o češtinu jakožto jazyk octnuvší se v cizojazyčném prostředí, o jazyk menšin žijících za hranicemi národního společenství (srov. Henzelová, 1987). V atmosféře zájmu o specifčnost, jinakost, pochopení pro projevy nepřevoditelné na společného jmenovatele lze při troše optimismu spatřovat i velkou naději pro jazyky malých národů. Je pravda, že žijeme v době ohromné expanze angličtiny, spontánního zájmu o ni i promyšleného způsobu jejího šíření. Angličtina vystupuje ve funkci druhého jazyka vedle jazyka mateřského jako jazyk širší, mezinárodní komunikace. Je nabídkou, rukou podanou zvenčí, ale ne jazykem, který by mohl nahradit jazyky národní.

Angličtinu jako jazyk mezinárodní komunikace charakterizovala jedna mladá Američanka působící u obchodní firmy v Praze slovy: „To není jazyk, jako je americká angličtina, jako je britská angličtina, ty jsou živé jako čeština, jako člověk, jako zvíře, kdežto mezinárodní angličtina – to je jazyk pro komunikaci, jako je komunikace televizí, počítačů, to je něco jako stroj.“ Tedy opět jeden doklad laického jazykového mínění a silného emocionálního vztahu k mateřskému jazyku, tentokrát ovšem vysloveného nositelkou jazyka velkého národa, o němž se tvrdí, že jeho postoj k jazyku je ryze pragmatický – jak to uvádí Paul Garvin (1956) ve své typologii postojů uživatelů k jazyku. Jiný americký sociolingvista, Ferguson (1987), zase připouští, že i v postojích Američanů k jazyku hrají úlohu mýty, přesvědčení o kráse, eleganci, přesnosti, čistotě, velikosti angličtiny.

Jazyk, ať už malého či velkého národa, má zkrátka pro své uživatele i jiné hodnoty než instrumentální, o tom jsme se zde již v několika souvislostech zmiňovali, tentokrát v souvislosti s Fishmanovou tezí o kulturním bohatství neseném národními jazyky, tak potřebném uprostřed temnoty technologií a zmechanizovaného a znečitlivělého lidstva. Fishman (1987) formuluje vizi multilingvální politiky a vzájemného kulturního obohacování, která je nám, Evropanům, blízká, neboť hraje na herderovskou strunu evropské filozofie. Dnešní svět si totiž vedle nezbytnosti převést světovou komunikaci na jeden jazyk, což je jistě

velmi ekonomické, uvědomuje i potřebu zachovat rozmanitost jednotlivých jazyků národních. Poststrukturalistický lingvistický zájem o lokálně specifické, nepřesaditelné, jinak je zřejmě typem ekologického přístupu ke světu a zachování rozmanitosti jeho druhů.

Literatura

- Bolzano, B.: *Über die Vaterlandsliebe*. Prag 1850.
- Bolzano, B.: *Řeči vzdělávací k akademické mládeži*. Sv. I. Praha 1882.
- Čapek, K.: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha 1990.
- Čmejková, S.: Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). *SaS* 53, 1992, s. 56–64.
- Daneš, F.: Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. In: *Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha 1968, s. 119–128.
- Ferguson, C. – Heath, S.: *Introduction to Language in the USA*. Cambridge 1987, s. XXV–XXXVM.
- Fishman, J.: Language policy: past, present and future. In: C. Ferguson – S. Heath (ed.), *Language in the USA*. Cambridge 1987, s. 516–526.
- Garvin, P. – Mathiot, M.: The urbanization of the Guaraní language – a problem in language and culture. In: *Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Philadelphia 1956, s. 763–780.
- Havránek, B.: Expanze spisovné češtiny od 14. do 16. století. In: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*. Praha 1939, s. 53–59.
- Havránek, B.: Teorie spisovného jazyka. In: *Kultura českého jazyka*. Liberec 1969, s. 7–17.
- Henzel, V.: Slavic languages in the new environment. In: C. Ferguson – S. Heath (ed.), *Language in the USA*. Cambridge 1987, s. 293–321.
- Kundera, M.: O nesamozřejmosti národa. In: *Sborník referátů na IV. sjezdu Svazu čs. spisovatelů*. Praha 1967.
- Loužil, J.: Josef Jungmanns Begriff der Sprachnation und seine Gefahren. In: *Ost-West Begegnungen in Österreich*. Wien – Köln – Graz 1976, s. 167n.
- Masaryk, T. G.: *Česká otázka*. Praha 1895.
- Novák, A.: *Přehledné dějiny literatury české*. Olomouc 1936–1939.
- Opat, J.: *Filozof a politik. T. G. Masaryk 1892–1893*. Praha 1987.
- Patočka, J.: Dilema v našem národním programu. Jungmann a Bolzano. In: *O smyslu dneška*. Praha 1969.
- Podiven: *Češi v dějinách nové doby. (Pokus o zrcadlo)*. Praha 1967.
- Zelený, V.: *Život Josefa Jungmanna*. Praha 1873.

(1993)

Jazyk a komunikace

Některé základní vlastnosti přirozených jazyků

1. Lidský jazyk bývá přirovnáván k nástroji. Tak např. F. Trávniček nazval soubor svých výkladů o jazyce z r. 1940 Nástroj myšlení a dorozumění (a ovšem i citů, dodejme). Toto instrumentální (účelové, teleologické) chápání jazyka je jistě oprávněné (byť není jediné možné), jazyk slouží lidem skutečně jako nástroj. Není to však nějaký vnější předmět, nýbrž představuje neodmyslitelnou součást každé lidské bytosti, je inherentní složkou jejího celkového vybavení. Člověk ovšem není k jazyku indiferentní a jeho jazykové chování (tedy i prožívání a vývoj) je spojeno s uplatňováním principů samoregulace a sebezachování. Na to, že k jazyku v širokém smyslu patří i vztah jeho uživatelů k němu, upozornil už R. Jakobson (1932, s. 85) a B. Trnka (1947/48) zavedl a rozpracoval důležitý pojem *prožívání* jazyka. Mohli bychom také říci v duchu Mathesiova „humanistického funkcionalismu“, že za vším je vždy třeba vidět mluvčího a posluchače, anebo se dovolat starého latinského úsloví „Expellas hominem logica, tamen usque recurret“, což přeloženo do češtiny a aplikováno na jazyk by znělo „I když z jazyka člověka vyženeš, stejně se ti tam vždycky vrátí“. (Tuto pravdu by si měli vzít k srdci lingvističtí formalisté.)

Předpoklad, že schopnost komunikovat jazykem (jazyková kompetence) je nedílnou součástí struktury lidského organismu, má řadu důsledků. Uvedu zde jeden z nich. Některá empirická pozorování vedou k myšlence, že i v této jazykové složce působí životně důležitý obranný mechanismus živých organismů, který biologové nazývají *imunitní systém* a který se projevuje tzv. *imunitní reakcí* vůči cizím elementům. Tyto elementy organismus zprvu odmítá (tomu odpovídá jazykový purismus), postupně však mnohé z nich začne tolerovat a nakonec je (často po adaptaci) přijme. Poměrně snadné a rozsáhlé pronikání cizích výrazů do češtiny a celkově oslabené povědomí jazykových norem a jejich závaznosti v posledních desetiletích bylo by tedy možno interpretovat

jako projev oslabeného imunitního systému. Současné medicínské výzkumy totiž zjišťují u západní populace pokles síly imunitní reakce. Jde jen o náhodnou shodu, nebo o hlubší souvislost?

Uvedený příklad nebyl míněn jako pouhá metafora. Kupříkladu významný ruský biolog N. A. Bernštejn napsal, že jazyk je psycho-biologická a psycho-sociální struktura. A dnešní mezioborové (interdisciplinární), resp. nadoborové směřování vědeckého výzkumu předjal významný americký lingvista L. Bloomfield už r. 1939 a vyslovil názor, že lingvistika by měla zprostředkovávat mezi biologií z jedné strany a etnologií, sociologií a psychologií ze strany druhé.

Zajímavé a relevantní jsou známé nálezy molekulární biologie, které vysvětlují procesy přenosu genetické informace a zjišťují genetický kód, tj. „jazyk“ sloužící předávání (překládání, přepisu) této informace v organismech. Na paralelnost obou kódů upozornil už r. 1945 významný biolog J. Bělehrádek (v přednášce v Pražském lingvistickém kroužku). A v souvislosti s novými výzkumy položil si později Jakobson (1974) radikálnější otázku, zda „se izomorfie obou odlišných kódů, genetického a jazykového, jeví jako pouhá konvergence, anebo zda jsou základy navenek patrných jazykových struktur [tj. přirozených jazyků], navrstvených na molekulární komunikaci, spíše utvořeny podle jejich strukturních principů“.

Uvedl jsem jen jeden z mnoha příkladů interdisciplinárních souvislostí, jak to dosvědčují názvy jako *sociolingvistika*, *psycholingvistika*, *matematická lingvistika*, *lingvistika kvantitativní*, *kognitivní*, *kontakto-ová*, *textová*, *feministická* a další, třeba i *neurolingvistika* a *brain-linguistics*. Ovšem je-li jazyk primárně jevem psycho-bio-sociálním, můžeme vůbec mluvit o nějaké „čisté“ lingvistice“, bez přívlastku? Tyto dva aspekty jazyka jsou od jazyka neodmyslitelné (i když formalistické přístupy od nich většinou záměrně odhlížejí a docházejí pak k výsledkům omezené platnosti, jednostranným, leckdy značně zkreslujícím skutečnost).

Na věc bychom mohli pohlížet i z druhé strany a ptát se, které nejružnější nelingvistické vědní obory mají zájem či potřebu zkoumat lidský jazyk neboli kdo všechno se obírá jazykem jako jedním ze svých badatelských témat. V. Mathesius správně kdysi poznamenal, že jazyk je jako pevnost, kterou je třeba dobývat ze všech stran a (dodávám) různými zbraněmi, tedy různými metodickými postupy. To vše ovšem souvisí s problematikou klasifikace věd, dnes velmi diskutovanou. Současnou

situaci charakterizoval stručně L. Tondl takto: „Vedle tradičních vědních oborů a akademických disciplín, které se ovšem častěji zahrnují do větších celků nebo tematických komplexů, vznikají nové problémové komplexy, které zvyšují potřebu překračování horizontů, interdisciplinární metodologie, kooperace, a zejména komunikace“ (1996, s. 134). Podstatnější ovšem je dnešní chápání samé podstaty vědy. Věda se už nejeví jako stále doplňovaný sklad hotových poznatků, nýbrž jako nepřetržitě postupující proces poznávací činnosti, jako stálé přibližování se skutečnosti; je to aktivita intersubjektivní, sdílená diskusní činnost či diskurs usilující dospět ke konsensu a ke zdokonalování, zlepšování a překračování toho, co už bylo vykonáno.

Vraťme se nyní k definici jazyka. Hlouběji a širě než Trávníček vymezil jazyk V. Mathesius (1961, s. 10): „*Jazyk* definujeme jako soustavu účelných prostředků vyjadřovacích, která se nám ve skutečnosti jeví jako souhrn možností, které jsou k dispozici příslušníkům téhož jazykového společenství ... k dorozumívání a které poznáváme z jejich realizace v jednotlivých promluvách.“ V této formulaci je podstatným novem její druhá část: chápání jazyka jako **souhrnu možností**, které mají uživatelé jazyka k dispozici k dorozumívání **mluvou**. Předně lze předpokládat, že k oněm možnostem patří nejen znalost jazykového systému, ale i znalost toho, jakým způsobem ho v promluvách užívat, a dovednost na základě toho úspěšně komunikovat. Dnes se souhrn těchto náležitostí zpravidla nazývá *jazyková kompetence*. Zadruhé, stranou zájmu jazykovědy nemůže zůstat ani „mluva“ (parole), tedy jednotlivé promluvy objevující se v procesu komunikace – vždyť ty představují realizaci jazykového systému a jen přes tyto konkrétní projevy můžeme se s menším nebo větším zdarem pokoušet konstruovat naši představu jazykového systému. Ten má totiž jen ideálně reálnou existenci (a to, v jaké formě je ve skutečnosti uložen v naší mysli a jak v ní funguje při komunikování, je předmětem probíhajícího výzkumu biologického, neurologického a kognitivních věd).

Zapojení mluvy (parole) do jazykovědného výzkumu jako jeho legitimní složky je novum. Bylo inaugurováno už Mathesiem; svědčí o tom jednak pozornost, kterou věnoval promluvě (srov. formulaci „Další důležitá otázka je, co je *promluva*, která jsou stadia, jimiž vzniká, a jak se uskutečňuje její pochopení“; těmito stadii jsou podle něho jazyková stylizace myšlenkového obsahu a jeho dešifrace – 1961, s. 10), jednak jeho chápání syntaxe jakožto „nauky o struktuře větných

typů a o tvoření vět při konkrétním aktu promluvení“ (1947, s. 218). Na něho pak navázal Skaličkův novátorský koncept „parolové lingvistiky“, který vlastně nepřímo otevřel cestu k jednomu z hlavních proudů soudobé lingvistiky, totiž textové lingvistice, konverzační analýze a příbuzným směrům. Předmětem jejich výzkumu je tedy nejen jazyková kompetence, nýbrž i performance, přičemž východiskem není pro ně jazykový systém, nýbrž právě promluva, text, diskurs, a to se vším všudy, celé komunikační události; na systém pohlížíjí prizmatem textu/diskursu.

2. Z pohledu tradiční, klasické pražské strukturní jazykovědy jeví se jazykový systém (vlastně systém systémů) jako v podstatě a celkem pěkně pravidelně uspořádaný či strukturovaný soubor jevů (jednotek různého druhu). Najdou se v něm sice některá „slabá místa“, ta se však pokládají jen za jednotlivé příležitostné odchylky, vcelku nevýznamné a jakoby „poskvřňující“ předpokládanou jasnou uspořádanost. Avšak naše každodenní zkušenost s jazykem (i laická), naše analytická a interpretační práce nám ukazují (pokud nejsme zaslepeni), že jazyk není vůbec jev ideálně uspořádaný či organizovaný. Vykazuje značný stupeň proměnlivosti, variabilnosti, nekonzistentnosti, heterogenosti, různorodé a mnohonásobné diferencovanosti. Není sice chaotický, ale nalézáme v něm řadu „neideálních rysů“ v různých jeho oblastech.¹ Pokusím se je tu načrtnout. (Podrobnější rozpracování se najde u Daneše 1966 a 2000.)

(1) Na ose **paradigmatické**: Předpoklad, že každá jednotka obsahuje všechny definiční vlastnosti dané třídy/kategorie a každou vlastnost v plné míře, neplatí. Ukazuje se to kupříkladu při klasifikaci slovních druhů: jednotky s plnou mírou všech vlastností tvoří jádro daného druhu (neboli jsou prototypické), ostatní jsou v různé míře periferní, přičemž tato periferie infiltruje do periferie nějakého druhu (nějakých druhů) sousedních – příklad: „zájmenná příslovce“. Jinak řečeno, musíme počítat s vágností tříd/kategorií, s jejich neostrými hranicemi, s jejich neexaktností neboli s tzv. rozmazanými (fuzzy) množinami.

1 Podobně charakterizoval přirozený jazyk i představitel významného filozofického směru „ordinary-language philosophy“ P. F. Strawson (1963). Soudí, že na rozdíl od carnapovské zkonstruované „ideal language“ je „ordinary language“ neuspořádaný (untidy), nestabilní, plný nepravidelností (disordered) a komplexní.

(2) Na ose **syntagmatické**: Jakékoli rozhraničování jazykových jednotek v nějaké posloupnosti (na kterékoli výpovědní rovině) se musí vyrovnávat s potížemi plynoucími z nemožnosti vést v mnoha případech jednoznačnou hranici mezi sousedními jednotkami. Proto je nutné počítat s **neurčitostí** takovýchto jednotek. Týká se to kupř. stanovování jednoznačných hranic (švů) mezi slabikami nebo morfémy.

(3) Další relevantní dimenzí je **kontinuita/diskontinuita**. V aspektu synchronickém jde např. o (ne)spojitost jevů fonických, v aspektu diachronickém o (dis)kontinuitu nějaké jazykové změny, v aspektu diatopickém kupř. o (dis)kontinuální charakter nářečních oblastí.

(4) Jako relevantní z našeho hlediska se jeví i dimenze **statika/dynamika**. Jde o problémy spojené s empirickou nestabilitostí, tj. nestálostí, variabilitou, proměnlivostí a nakonec i destrukcí jednotek jazyka, jeho částí nebo i celých jazyků. Z hlediska uživatelů se jazyk jeví sice jako stabilní, statický, přesně vymezený systém, ve skutečnosti je však v permanentním pohybu, prochází ustavičně proměnami (vnitřními i vnějšími).

V naší úvaze jsme vycházeli z empiricky zjištěných neideálních rysů jazyka a promítali jsme je na postulovaný, předpokládaný stav ideální. Je však možné přijmout jiný, opačný přístup: jakoby předpokládat, že jazyk je jev neuspořádaný, chaotický, a na tomto pozadí se pokusit zjišťovat takové oblasti nebo úseky tohoto jazykového prostoru, které jsou v souladu s představou ideální uspořádanosti či řádu, resp. které vykazují vlastnost „uspořádanosti“ (byť v různých stupních). Podle S. Körnera (1970) je možno chápat strukturaci jako množinu omezení různého stupně a síly, které onen základní chaos organizují. S myšlenkou v podstatě obdobnou přišel S. Kaufmann (1990); jeho princip „lokálních zmrazených ostrovů“ (local frozen islands) byl aplikován v různých vědách a jeho možnou aplikaci v lingvistice naznačil R. de Beaugrande (1994). Soudí, že je nepatřičné se domnívat, že je možné, že jazyk ve svém celku je „zmrazený“, resp. může být „zmrazen“ (pro účely popisu). Jisté části jazyka představují „zmrazené ostrovy“, zatímco jiné oblasti jazyka zůstávají ve stavu neuspořádanosti a v pohybu. Jsou ovšem různé stupně zmrazenosti a proces zamrzání/tání probíhá po celou dobu užívání jazyka. Obecně bývá stav „zmrazenosti“ (tj. stupně organizovanosti, uspořádanosti) velmi vysoký ve fonologii a morfologii, nižší v syntaxi a nejnižší v sémantice.

Pro postižení „neideálního“ charakteru přirozených jazyků je možné volit různé teoreticko-metodologické principy s různými metaforickými přístupy. Podstatné a důležité však je při analyticko-interpretaci činnosti i při kterékoli jiné práci s jazykem trvale respektovat skutečnost, že reálný stav přirozených jazyků není ani dokonalá, ideální pravidelnost (tj. stav plně odpovídající co do forem, výstavby a strukturního uspořádání nějakým pravidlům či principům), ani úplný chaos (tj. stav totálního nedostatku organizovanosti), nýbrž optimální kombinace obou krajních stavů. Uplatňuje se přitom princip seberegulace, který umožňuje jazykovému společenství stále vybalancovávat toto pružné optimum v mezích daných principem sebezáchovy, tedy potřebou zachování jazyka v podobě umožňující plnit jeho společenské funkce. Popsal jsem tu, řekněme, standardní stav věcí. Ale i ten má ráz jisté idealizace: víme, že někdy může docházet k výrazným výkyvům směrem k pólu chaotizace, k různě silné destrukci systému, která může postupně vyústit buď v jeho zánik, nebo ve výraznou restrukturalizaci, popřípadě v úplné přebudování či v systém nový.

Literatura

- Beaugrande, R. de: Function and form in language theory and research. *Functions of Language 1*, 1994, s. 163–200.
- Bloomfield, L.: *Linguistic Aspects of Science*. Chicago 1939.
- Daneš, F.: The relation of Centre and Periphery as a language universal. In: *TLP 2: Les problèmes du centre et la périphérie du système de la langue*, 1966, s. 9–22.
- Daneš, F.: On the non-ideal character of natural languages. In: *Jazyk a text II*, Filozofická fakulta UK 2000 [1983], s. 7–12.
- Jakobson, R.: O dnešním brusičství českém. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha, Melantrich 1932, s. 85–122.
- Jakobson, R.: Linguistics and adjacent sciences. In: R. Jakobson, *Selected Writings 2*, The Hague – Paris, Mouton 1971, s. 655–722.
- Kaufmann, S.: *Origins of Order: Selforganization and Selection of Evolution*. Oxford University Press 1990.
- Körner, S.: *Zkušenost a teorie* (český překlad). Praha, Svoboda 1970.
- Mathesius, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*. Praha, Academia 1961.
- Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, Melantrich 1947.

- Strawson, P. F.: Carnap's views on constructed systems vs Natural languages in Analytic Philosophy. In: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, La Salle, Open Court 1963, s. 503–518.
- Tondl, L.: *Mezi epistemologií a sémiotikou*. Praha, Filosofía 1996.
- Trávníček, F.: *Nástroj myšlení a dorozumění*. Praha, Borový 1940.
- Trnka, B.: Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost* 10, 1947–1948, s. 73–80.

(2006)

Co všechno komunikujeme a jak

Úvodní výklad

Jak napovídá název mé přednášky, budou se její výklady zabývat tou oblastí bádání o jazyce, které se říká *lingvistika promluvy* nebo (s použitím Saussurova termínu) *lingvistika parolová*. Neznamená to ovšem, že by tato lingvistika k jazykovému systému (*langue*) nepřihlížela, avšak jejím východiskem jsou promluvy a systém sleduje v promluvách. V poněkud jiném terminologickém uchopení jde o *competence-in-performance* (srov. **Weigandová**, 2004, s. 4). (Pod termín *promluva* lze zahrnout jak jazykové projevy ústní, tak texty písemné. Mé výklady se budou týkat především promluv ústních.)

Koncept parolové lingvistiky nastínil V. **Skalička** už r. 1937 v Slově a slovesnosti, teoreticky jej rozpracoval v zásadní stati *The need for a linguistics of la parole* (1948) a k tématu se vrátil ještě r. 1960 opět v Slově a slovesnosti. Na Skaličku navázal jeho žák K. **Hausenblas** a obrátil badatelský zájem k projevům ústním. Jeho referát O studiu syntaxe běžně mluvených projevů (1962) a některé jeho další práce iniciovaly rozvoj bádání v tomto směru, které postupně navázalo na příbuzné trendy ve světové lingvistice, označované jako textová lingvistika, analýza diskursu, analýza dialogu, konverzační analýza, teorie verbální komunikace, teorie literární komunikace. Bohatá publikační činnost (i v zahraničí) z tohoto okruhu je natolik známá, že ji nemusím zde jmenovitě uvádět (budu však na ni ve svém výkladu navazovat). Jen ještě poznamenám, že i stylistika, které se Hausenblas a jeho škola především věnovali a věnují, je disciplínou parolovou.

Motivace příklonu zájmu jazykovědy k jazykovým projevům ústním (vokálním/akustickým) je několikerá. Především jde o odklon od klasické lingvistiky, která (hlavně v gramatice) pracovala téměř jen s literárními písemnými texty převážně monologickými, takže stranou

jejího zájmu zůstávaly zdaleka nejrozsáhlejší a nejpřirozenější oblasti užívání jazyka (výjimku tvořila dialektologie) a rovněž aspekty povahy pragmatické. Naproti tomu dnešní kulturní (civilizační) a vůbec životní situace, zájmy a pocity stavějí do popředí mluvené slovo (mluvivá se o renesanci mluveného slova) a moderní technologie a média přetvářejí dosavadní mluvené žánry a vytvářejí žánry nové, zejména povahy dialogické, konverzační. Mění se však i poměr mezi mluveností a psaností; S. Čmejrková (2006, s. 70) se zmiňuje o existenci „smíšených typů mluvenosti a psanosti“.

Ale už dříve načrtl základní rysy lingvistiky promluvy a jazykové komunikace Vilém **Mathesius**, zakladatel pražské funkčně-strukturní lingvistiky, a můžeme předpokládat, že inspiroval i V. Skaličku. Promluvo-
vový přístup se objevuje u Mathesia už v jeho základním vymezení funkční lingvistiky (1929/1972); říká, že takováto lingvistika „chápe jazyk jako něco živého, cítí za slovy mluvčího nebo pisatele, z jejichž úmyslu slova ta vyplynula, a uvědomuje si, že byla ta slova namířena na posluchače nebo čtenáře“. Významné je dále jeho pojetí vztahu mezi jazykovým systémem a promluvami; lze je shrnout takto: Jazyk jakožto soustava dorozumívacích znaků je abstrakcí, má existenci jen ideálně reálnou a ve skutečnosti se nám jeví jako souhrn možností, které jsou k dispozici příslušníkům téhož jazykového společenství k dorozumívání mluvou a které poznáváme jen nepřímou z jejich realizace v jednotlivých konkrétních promluvách. Bezprostředně jsou dány jenom konkrétní promluvy a z nich teprve dospíváme k poznání systému. (Srov. Mathesius, 1961, s. 10, 1942, s. 14n.) [Stojí za povšimnutí, že v podstatě podobným způsobem vidí vztah systému a promluvy (textu) významný současný teoretik textové lingvistiky R. de **Beau-
grande** (1994, s. 11; obě relevantní Mathesiovy práce uvádí v bibliografii): jazyk chápe jako „**virtual** system of **potential choices**“ a text jako „**actual** system of interconnected **real choices** drawn from the language“ (podtrhl F. D.).]

Promluva představovala pro Mathesia základní jev. Už v jeho fakultních přednáškách z poloviny 30. let, které vyšly tiskem v knize *Obsahový rozbor...* až r. 1961, nacházíme formulaci, že promluva představuje základ jazykového rozboru, a v navázání na svou definici jazyka a promluvy Mathesius konstatoval, že je zapotřebí zkoumat, „co je promluva, která jsou stadia, jimiž vzniká, a jak se uskutečňuje její pochopení“ (s. 10). Později, v eseji *Řeč a sloh* (1942), tuto myšlenku rozvi-

nul: „V promluvách se realizují vyjadřovací možnosti dané jazykovým systémem pokaždé k individuálnímu účelu a s individuálním účinkem. Každá promluva má svůj vlastní **věcný obsah**, vyrůstá ze zvláštní **situace** a v každé se odráží **aktuální postoj mluvčího ke skutečnosti, kterou promluva vyjadřuje**, a jeho **vztah k posluchači**. Stručně: čtyři momenty: věcný obsah, situační perspektiva, postoj mluvčího k dané skutečnosti, jeho vztah k posluchači vytvářejí významovou stránku promluvy. Nadto pak svůj výklad o promluvových procesech v Obsahovém rozboru Mathesius uzavřel načrtnutím jejich schématu, a to jak z hlediska činnosti produktora, tak recipienta:

mluvčí/pisatel: *myšlenkový obsah* – jeho jazyková *stylizace* – *promluva vyslovená/napsaná*

posluchač/čtenář: *promluva vyslechnutá/přečtená* – její jazyková *dešifrace* – *obsahové porozumění*.

To je ovšem schéma, které – i v této mnou zjednodušené podobě – svědčí o Mathesiově jasnozřivosti, neboť v podstatě odpovídá představám dnešní teorie verbální komunikace (srov. termíny *kódování* – *dekódování*, *zašifrovat* apod.).

Komunikace

Přecházím k našemu užšímu tématu a vyjdu z definice komunikace z hlediska sociologického, kterou podal přední teoretik masové komunikace Charles R. **Wright** (1959, s. 11): „Communication is the process of transmitting meaning between individuals. ... It is founded on man's capacity to transmit his intentions, desires, feelings, knowledge, and experience from person to person.“

To, **co** komunikujeme, jsou jisté **informace**, a jak naznačil Wright, je to obsáhlý **komplex** informací různých druhů, vzájemně propletených a zčásti amalgamovaných. Mluvčí je do své promluvy (komunikátu) vkládá na základě znalosti jazyka a promluvových dovedností v podmínkách dané situace (vědomě, podvědomě, i nezáměrně a nevědomě) a příjemce je z promluvy vyrozumívá, dovídá se je. Kvantita informací na straně mluvčího a na straně posluchače nejsou ovšem zcela totožná. Jak je nám známo z hermeneutiky, neexistuje jedna jediná, správná interpretace nějaké promluvy: její obsah a smysl jednotliví příjemci vždy jen vysuzují (inferují) na základě řady různých aktuálních daností, jistých „klíčů“;

vyslechnutá promluva je jen jakýmsi poukazem či instrukcí k aktivní konstrukční činnosti interpretátora. Interpretace a její výsledek (interpretát) je kategorie individuální, subjektivní. (Srov. např. Daneš, 1988.)

Promluva jakožto komunikativní akt představuje komplex, ve kterém je spojeno několik různých činností: jazyková, kognitivní, emoční a sociální. Tento složitý komplex značně různorodých a ne vždy jasně vymezených komponent nemá povahu systematicky uspořádaného celku, s jasnou strukturou, a stejně různorodé a složitě korelované jsou i formální výrazové prostředky. Takovýto komplex je stěží možné přesně a v úplnosti popsat a obvyklá metoda analýzy na základní, elementární jednotky, které se podle pevných pravidel kombinují v jednotky vyšších rovin, tu selhává. Pohybujeme se zde v poněkud jiném světě, než je systematická lingvistika, totiž ve světě neideálního lidského chování.

Abychom se v tomto komplexu nějak orientovali, můžeme si jej z důvodů výkladových rozdělit na tři oblasti: 1. **co** říká mluvčí (M) o světě, 2. s jakým **záměrem** to říká a 3. co o **sobě dává vědět** nebo nevědomky **prozrazuje**. [Srov. Bühlerovo trojdělení na Darstellung (znázorňování), Appel a Kundgabe/Expression (mluvčí dává o sobě vědět), popřípadě klasickou psychologickou trojici: rozum, vůle, cit.] Tyto tři oblasti budu v dalším výkladu postupně blíže specifikovat.

1. Každá promluva mívá především nějaký **věcný** (či **propoziční**) **obsah**; bývá nazýván různě: význam denotativní, kognitivní, nocio-nální, konceptuální, referenční, a bývá vyjadřován prostředky lexikálními a gramatickými. Němčina užívá pro tuto kategorii vhodný termín „Sachverhalt“ (nebo také „Tatbestand“) neboli **stav věcí**: jde o statické situace, vztahy a dynamické děje (činnosti a procesy), a to o jevy konkrétní, abstraktní i fiktivní (včetně jazykových). Není však shoda v tom, co vše do propozice pojmout.

Sémantikové pracují většinou s dvěma oblastmi významu: proti významu **denotativnímu** stavějí význam **konotativní**, nazývaný též „asociativní/emocionální/expresivní“ (Čmejrková (2006) uvádí navíc vhodně i postoje). Přitom významy denotativní se zpravidla chápou jako základní, primární, kdežto významy konotativní jako sekundární, doplňkové, přídavné. Nutno však dodat, že to ve skutečnosti platí jen u jistých typů diskursů (žánrů), ve většině tomu bývá jinak, někdy to může být i zcela naopak, především v jazykových projevech ústních. (Stačí např. kontrastovat charakter právních dokumentů a hádky.)

Pokud jde o *emoce*, ty nejsou rozhodně něčím přídatným. Představují naopak jednu z elementárních dimenzí lidské inteligence a procházejí napříč oněm třem zmíněným oblastem, prostupují všechny, každá promluva je jakoby více nebo méně emocí poznamenána či v emocích ponořena (srov. podrobněji Daneš, 1990). **Mathesius** (1982, s. 170) výstižně poznamenal, že sdělnost je neustále proměšována výrazovostí (expresí), případy řeči čistě věcné jsou výjimkou. – Proto následující část mého výkladu bude věnována emocím.

Emoce

Poznání či kognice (P) a emoce (E – city, pocity, nálady, afekt, sentiment, popřípadě i exprese) představují dvě hlavní dimenze či mohutnosti lidské mysli. Představují rovněž hlavní funkce užívání jazyka, a je tedy nezbytné brát obě veličiny do úvahy při studiu jazykového diskursu. Protože ten je jakoby ponořen do emocí, můžeme mluvit o **všudypřítomnosti** emoce a předpokládat nějakou **emocionální hodnotu** u každé promluvy.

Tuto skutečnost postihuje i **Trnkův** (1948, s. 162n.) koncept **prožívání jazyka**. To je neodmyslitelnou součástí jazykového dění a prostupuje všechny jeho složky. V důsledku prožívání se logicky strukturovaný mechanismus jazyka, z větší části značně komplexní, stává funkčním celkem bezprostředně daným, v němž nalézáme spíše směřování a tendence než nějakou přísnou pravidelnost. Koncept prožívání akcentuje přítomnost lidského elementu v jazyce, v duchu modifikované latinské moudrosti „I když člověka z jazyka vyženeš, on se ti tam stejně vždycky vrátí“ (původní neupravené znění se týkalo logiky a mělo by i dnes být mementem pro všechny jednostranně formalistické přístupy). (Srov. též ekvivalentní anglický termín „involvement in language“ a soubor statí na toto téma v *Journal of Pragmatics* 22, 1994, Nos. 3–4).

Povaha E a vztah mezi E a P

Už významný americký (socio)lingvista E. **Sapir** (1927) konstatoval: „... denotativní funkce jazyka je vždy spojena s jistými expresivními faktory. ... V průběhu našich řečových činností děláme ve skutečnosti dvě dost různé věci, i když je nikdy nelze zcela od sebe oddělit,

leda pomocí abstrakce.“ Podobně v **Tezích** PLK (1929/1970, 3.2) čteme: „Příznaky důležitými pro charakteristiku jazyka je **intelektuálnost** anebo **emocionálnost**. Oba tyto příznaky se buď prolínají, anebo jeden z nich nad druhým převažuje.“ Také známý francouzský psycholog z novější doby J. **Piaget** (1961, s. 11) se vyjádřil v tom smyslu, že emoce a inteligence nestojí proti sobě a v žádném případě nepředstavují dvě na sobě nezávislé schopnosti. Dále pokročil H. **Mowrer** (1960): navíc dodává, že obě schopnosti společně představují „inteligenci vyššího řádu“. S nejradikálnější formulací přišel C. **Izard** (1977): „Emoce v našem vědomí ovlivňují veškeré vnímání, poznávání a chování... Někaká emoce je v normálních stavech našeho vědomí vždycky přítomná ... i když ne vždy rozpoznávána a symbolizována.“ Totéž vyjádřil stručně český psycholog M. **Nakonečný** (1973): „... každý stimulus má jak informativní, tak emocionální hodnotu.“ – Soustavnou pozornost vztahu mezi E a P věnoval sborník editorů **Dalgleish** a **Power** 1999.

Ukazuje se, že emoce jsou vlastně zdrojem jistého druhu poznání, protože přinášejí některé relevantní informace o věcech, s kterými přicházíme do styku.

V posledních desetiletích jsme byli svědky jakési „renesance psychologie emocí“ a vznikla řada studií i monografií, též od lingvistů. Namátkou uvedu alespoň významnou, bohatě dokumentovanou monografii německého lingvisty R. **Fiehlera** *Kommunikation und Emotion* (1990) a novější práce N. **Friese** (2000) a D. **Evanse** (2001). Na druhé straně jsme zase svědky projevů jistého „antiemocionalismu“, který viní všechny emoce a jejich projevy z toho, že představují element regresivní a že vedou k odcizení. (Srov. skutečnost, že v českém politickém diskursu bývá označení „emocionální“ užíváno ke znehodnocení, znevážení oponentova postoje nebo návrhu.) Myslím však, že žádoucí humanistický přístup ke komunikaci musí směřovat k reintegraci emocí s poznáním (myšlením), respektive opačně. Je ovšem také pravda, že emoce (stejně jako jim blízké pudy) jsou jednou z nejelementárnějších, nejprvotnějších (nejprimitivnějších) složek lidských bytostí a vyžadují, aby jejich prožívání i projevoování bylo kultivováno v životě soukromém i veřejném.

Poznámka: Emoce můžeme analyzovat na několika rovinách: neurofyzilogické, behaviorální, psychosociální, mikro- a makrosociální a kulturní, včetně jazykové. Zejména přínosné jsou výsledky bádání kognitivní psychologie a neurověd, které revidují starší představy o zpracovávání emocí v mozku

a odhalují významné biologické aspekty fungování emocí, jejich hlubokou biologickou zakotvenost (ontogenetickou i fylogenetickou). Srov. zejména sborník Plutschnik – Kellerman, 1986 a dvě monografie: Maturana, 1970 a Panksepp, 1998.

E – P: souhrnná diferenční charakteristika

- E jsou difúzní a variabilní, podle výstižné charakteristiky jednoho badatele jsou „hard to describe and harder to differentiate and classify“.
- E prostupují ostatní oblasti lidské zkušenosti.
- E se mění většinou kontinuálně a jsou schopné kontinuálního stupňování. Tento jejich charakter „více nebo méně“ souvisí s tím, že na rozdíl od jednotek roviny verbální, segmentální, jsou kódovány analogově (ikonicky), nikoli digitálně a nemají povahu diskrétních segmentů. To vyvolává ze strany recipienta potřebu užívat specifických postupů dekodovacích, vyhodnocovacích a inferenčních.
- E jsou prožívány mnohem bezprostředněji, hlouběji a intenzivněji než procesy kognitivní.
- E mají povahu osobní a jsou primárně spontánní a nezáměrné.
- E jsou fenomén všelidský, ale v různých kulturách a jazycích je tento emocionální substrát odlišně diferencován (artikulován), konceptualizován a terminologicky uchopován jako jednotlivé „emoce“ a jejich projevy je v nich kontrolováno lokálními normami. Do jaké míry nebo zda vůbec existují i kulturní rozdíly co do množiny prožívaných emocí, je otevřená otázka (srov. **Wierzbická**, 1986 a pozdější práce: **Palmer** a **Occhiová**, 1999, **Nekonečný**, 2000 a **Daneš**, 2004).

Fungování E

Už A. **Marty** (1908) a podle něho i **Teze PLK** pracují s dichotomií 1. řeč **emocionální** – spontánní projevení E, 2. řeč **emotivní** – snaha projevenou E ovlivnit partnera. Je možné i jiné funkční rozlišení: 1. funkce **informativní** (projevení a tím **kommunikování** emoce), 2. funkce **katalytická**, při níž projevení emoce podporuje, povzbuzuje, anebo naopak tlumí kognitivní i jiné procesy (včetně emocionálních), 3. funkce **strategická (interaktivní)**, spojená se záměrem projevenou emoci něčeho dosáhnout.

V opření o některé výklady Mathesiovy (1937) můžeme prezentovat následující přehled: (a) Z hlediska **mluvčího** jde o tyto situace: 1. M projevuje E automaticky, zcela spontánně; 2. M chce svou E skrýt a snaží se ji potlačit, nicméně se to na něm nějak pozná, prozradí; 3. M projeví E záměrně, aby posluchače ovlivnil a dosáhl žádoucího výsledku, nebo také aby se ukázal v jistém světle; specifickým případem je jeho snaha různými způsoby vyvolat u recipienta jistý emocionální stav nebo postoj (rozzlobit, vyděsit, uklidnit, potěšit, inspirovat ho). (b) **Posluhač** reaguje celým svým komunikačním jednáním (verbálním i neverbálním), přičemž emocionální hodnota této responze může být velmi různá v důsledku celé řady relevantních okolností. – Obecně lze říci, že ke specifčnosti emoce patří to, že je prožívána a že mívá spíše funkci interakční než komunikativní (v úzkém smyslu).

Klasifikace (kategorizace) E

Existuje mnoho pokusů či návrhů třídění (kategorizace) E. Zajímavý je kupř. návrh **Izardův** (1977), postupující podle toho, čím jsou E vyvolávány:

- E vyvolávané **událostí**; bývají krátkodobější a jsou a) ameliorativní (*zájem, vzrušení*), b) neutrální (*překvapení*), c) pejorativní (*pohrdání, strach, znechucení*).
- E vyvolávané **stavem**; jsou dlouhodobější (*být šťastný, zarmoucený*).
- E vyvolávané **činností** samotného nositele E (*pýcha, pocit hanby, provinění*).

Je možno lišit emoce jednoduché a složené (*úzkost, láska, závist*).

Později (Izard et al., 1984) tuto koncepci přepracoval a navrhl množinu deseti univerzálně identifikovaných základních emocí. (Pracuje ovšem s materiálem angličtiny: *interest, joy, surprise, sadness* ..., takže tu lze stěží mluvit o univerzálnosti.)

Z jiného pohledu přistupuje ke klasifikaci A. **Damasio** (2000); rozeznává 1. primární emoce, **vrozené**: *pocit štěstí, smutku, strachu*; 2. sekundární emoce, **sociální**: *pýcha, žárlivost*; 3. „emoce **v pozadí**“ (bez diferencovaného repertoáru výrazů tváře): *pohoda, nespokojenost, pocit napětí, entuziasmus, podrážděnost*.

Řekl bych metaforicky, že fenomén emocí představuje pole či prostor, v kterém fluktují neurčitě, rozplývavě elementární emocionální

stavy; tento emocionální substrát představuje tedy jakési difúzní kontinuum s relativně kondenzovanými „ostrovy“ (centry), víceméně různými v různých kulturách a dobách a identifikovaných v nich jednotlivými názvy. Jinak řečeno, ono kontinuum lidé různě diferencují a pomocí jazyka konceptualizují. (Srov. **Nekonečný**, 2000, s. 95.)

Způsoby a prostředky vyjadřování/projevování E (v projevech ústních)

Jde o způsoby pojmově deskriptivní (pojmenovávací, slovní), nebo signální, a to jak verbální (expresivní výrazy), tak neverbální; ty mohou být jednak fonické (zvukové, vokální), jednak nevokální. Prostředky vokální představují široké pásmo od prostředků jazykových (hlavně jde o komplex jevů suprasegmentálních či prozodických, mezi nimi jevy intonační, rázu fonologického i nefonologického) přes parajazykové k nejazykovým. Mezi nevokální prostředky patří mimika, gesta, kinézi-ka. (Srov. souhrnně Arndt a Janney, 1991.) O jednotlivých prostředcích pojednám podrobněji později v odd. 3.

2. Přecházím ke kategorii *záměru mluvího* (je výrazně pragmatického charakteru).

Když M říká něco o světě, činí to zároveň s nějakým záměrem, úmyslem, sleduje jistý cíl. Jeho promluvy mají nějakou **komunikativní (výpovědní) funkci**: M oznamuje, ptá se, radí, varuje, kárá, nařizuje, odmítá, dovoluje, děkuje, slibuje atd. atd. Tradiční mluvnice si vlastně nevědí rady, kam s těmito pragmatickými jevy. Většinou užívají termín „druhy vět podle obsahu“, nověji „podle postoje/poměru mluvího“, a spíše podle formy stanovily několik málo těchto druhů. Havránkova – Jedličkova Česká mluvnice uvádí věty oznamovací, tázací, žádací (a zvolací), Šmilauerova Novočeská skladba (v odd. o modálnosti) věty oznamovací, tázací, rozkazovací, práci (a zvolací), navíc pak u rozkazovacích připomíná řadu jejich modifikací, které mohou mít povahu prosby, výzvy, napomenutí, předpisu.

Principiální uchopení tohoto jevu bylo iniciováno významným britským filozofem J. **Austinem**, který v knize *How to do things with words* (1962) zavedl koncept **ilokuční síly (funkce)**. Tuto myšlenku dále postupně rozvinul jeho žák J. **Searle** (1969, 1976, i později) a stanovil pět tříd **ilokučních aktů**. U nás tento přístup soustavně rozpracoval na

materiále češtiny M. Grepl, především ve Skladbě češtiny (1998; srov. též v Příruční mluvnici češtiny, 1995). Etabloval následující základní kategorie **komunikativních funkcí** (KF): **asertivní, direktivní, interogativní, komisivní** (závazek), **permisivní a koncesivní, varovací, expresivní a satisfaktivní** (stanovisko M k chování posluchače: pokárání...), **deklarativní** (komunikativní akty měnící svět, výpovědi–skutky, např. *Odsuzuji vás...*) a provedl podrobnou diferenciaci KF uvnitř základních kategorií.

Cenné je též Greplovo detailní systematické zpracování způsobů a prostředků indikace (signalizování) jednotlivých kategorií a subkategorií. Základním prostředkem je užití ilokučních sloves v **performativním** tvaru (1. os. ind. prez. nedok.): řekne-li někdo *Narizuji vám, abyste...*, tak příslušnou činnost nejen pojmenovává, ale i přímo vykonává. Další signalizační prostředky jsou povahy lexikální, gramatické (modus, čas, osoba, vid, negace) nebo parajazykové i nejazykové (velmi silně, zejména u některých druhů KF). Důležitý je poznatek, že situace promluvy spolu se způsobem přednesu mohou měnit KF jedné a téže větné výpovědi: *Řeknu o tom řediteli* může být podle okolností chápána různě, jako oznámení / nabídka / výhrůžka / odmítnutí. Časté je zřetelné emocionální zabarvení; u některých druhů KF je emocionální hodnota poměrně vysoká.

3. Docházím k třetí oblasti obsahu komunikace, tedy k tomu, **co mluvčí dává o sobě vědět**, nebo přesněji, co vše se posluchač o mluvčím může z jeho promluvy dovědět. Tuto manifestaci osobnosti mluvčího bychom mohli nazvat **exprese** (ale je to slovo víceznačné). V podstatě tu lze rozlišit dvě sféry: a) nejrůznější druhy **postojů**, b) různé individuální, **osobní charakteristické rysy** mluvčího, psychické, somatické, sociální a jeho momentální rozpoložení.

Postoje

Jednotlivci i kolektivy si vytvářejí poměrně pevný názor na nějakou věc nebo osobu či skupinu, mají víceméně ustálené smýšlení o nich, jistý přístup k nim, a to vše usměrňuje jejich chování, jednání, cítění. Postoje mohou být různé povahy (racionální, zvykové, emocionální apod.), a pokud jde o komunikaci, mohou se vztahovat k čemukoli, co je předmětem promluvy, k tomu, co s ní souvisí, a samozřejmě i k promluvě samé a k jazyku.

Značně relevantní je ovšem postoj mluvčího k **osobě adresáta** (A). Podrobněji si tu povšimnu jedné, specifické, oblasti, totiž způsobu či **kvality chování** M vůči A, především té okolnosti, do jaké míry **bere M zřetel či ohled na A**, jak přihlíží k jeho osobě. Různé odstíny tohoto vztahu naznačují názvy jako *ohleduplnost, uctivost, slušnost, zdvořilost, taktnost, vstřícnost, pozornost, shovívavost, upřímnost ...*, tedy vztahy povahy empatické, a ovšem i vztahy povahy opačné, nepříznivé: *nezdvořilost, bezohlednost, povýšenost, nepřejícnost, hrubost...* Výrazové prostředky se pohybují od lexikálně-gramatických až k nejazykovým (podrobněji dále) a silně se uplatňují emoce.

Jakési shrnující postavení má fenomén zvaný **zdvořilost**. Je to chování empatické, k druhému příznivé a platí pro ně jisté společenské normy (etikety), v různých společnostech odlišné a různě silné. Lingvistický zájem o tento jev projevili především významný britský lingvista G. **Leech** (1983): v navázání na H. P. Grice (1975) a jeho princip koope-race Leech zavedl princip zdvořilosti a interpretoval ho pomocí několika maxim, které vlastně shrnují některé další empatické kvality (takt, velkorysost, soucitnost...); ostatně v definici „slušnosti“ v SSJČ se uvádějí jako kvazisynonyma *slušnost, ohleduplnost, uctivost* (opět jde o jisté pole s plynulou diferenciací). Hodí se tu připomenout názor J. **Hoffmannové** (1997), že chování participantů promluvy je dominováno celou množinou kvalit. – S odlišnou teorií zdvořilosti vystoupili P. **Brownová** a S. C. **Levinson**. V knize Politenes. Some universals in language usage (1987) vycházejí z konceptu „**tváře**“, jejího možného zachování, ohrožení anebo ztráty. Inspiraci našli v pracích E. **Goffmana**, nejstarší z nich je z r. 1955 *On face work: An analysis of ritual elements in social interaction*. Musíme si ovšem uvědomit, že v angličtině se užívá slovo *face* celkem běžně ve smyslu „dignity, self-respect, prestige“ („důstojnost, sebeúcta, renomé, prestiž“); podle Oxfordského slovníku znamená fráze *save one's face* „zdržet se toho nebo vyhnout se tomu, abychom neznevažili jiného nebo sebe“ (v češtině je *tvář* v podobném významu poměrně řídká). A je zajímavé, že ony obrazné fráze se slovem *face* jsou orientálního (čínského) původu, jak uvádí sám Goffman. Brownová a Levinson rozlišují **tvář pozitivní** – ta je motivována snahou tvář vylepšit, touhou po (vzájemném) uznání, solidaritě, kdežto **tvář negativní** zase obavou, abychom své tváře (vzájemně) neohrozili, nepoškodili, uchovali si nezávislost.

Tento teoretický přístup našel velkou odezvu a byl a je hojně aplikován i u nás. Našel ale i své zásadní kritiky a odpůrce (podobně jako

práce G. Myerse o zdvořilosti ve vědeckých článcích, 1989). Mimo jiné jde o to, že takovéto pojetí zdvořilosti nemá autory předpokládanou univerzální platnost, odpovídá kultuře severoamerické; a proti pojetí vědeckého diskursu jako v základě nebezpečného antagonistického počínání, tvrdé soutěže, popř. boje se vyslovila řada evropských i mimoevropských badatelů. Už mnohem dříve slavný botanik Löwe chápal proces vědeckých diskusí jinak, evropstěji: „Cílem vědeckého pracovníka v diskusi s jeho kolegy není přesvědčit, nýbrž vysvětlit a dosáhnout lepšího pochopení.“ A současná významná badatelka E. Weigandová hledí obecně na mezilidskou komunikaci jako na adaptivní a konstruktivní chování, kdy v dialogu se lidé spolu domlouvají [negotiate] a snaží se o vzájemné porozumění (2004, s. 20).

Tvrdě, ale trefně posoudil teorii tváře R. Schmidt (1980); podle něho „představuje nadmiru pesimistický, téměř paranoidní pohled na lidskou sociální interakci pomocí jazyka, neboť vidí ve zdvořilosti spíše responzi na ohrožení tváře nežli jev, který je svou podstatou pozitivní“. Také nedávna kniha R. Wattse *Politeness* (2003) se staví zásadně proti směřování zdvořilosti a tváře. (Srov. její recenzi od M. Nekuly v SaS 68, 2007 a tamtéž i recenzi přehledového sborníku Hickey/Steward, 2005.) Watts se pokouší přistupovat ke zdvořilosti přes **nezdvořilost**. Nabízí se ovšem otázka, zda to máme chápat tak, že vše, co není nezdvořilé, je eo ipso zdvořilé, anebo předpokládat také promluvy co do zdvořilosti neutrální. Zajímavé je Wattsovo lišení mezi zdvořilostí „skutečnou“, tj. jak ji chápe adresát, a zdvořilostí „lingvistickou“, tj. jak ji na hypotetických příkladech modeluje (jaksi v duchu mluvčího) jazykovědec. Jde vlastně o obecnou principiální otázku pozice lingvistického analytika vůbec: Myslím si, že analytik může být ve skutečnosti stěží něčím jiným než specifickým případem posluchače, speciálně zaměřeného, sofistického a zkušeného.

Osobní charakteristiky mluvčího

(jejich manifestace bývá výrazně emocionální)

Každý jsme „nějaký“ a těch „nějakostí“, tedy vlastností či dispozic značně různorodých, je nepochybně veliké množství, a právě tak naše chování má mnoho parametrů a je proměnlivé podle momentálního našeho stavu a situace promluvy. Tohle vše, celý tento chuchvalec

jevů, se může nějak projevovat, manifestovat v konkrétním promluvo-
vém aktu (různými způsoby) a posluchači něco říkat; ovšem pokud si
toho všimne, protože si pochopitelně vybírá podle toho, co ho nějak
zajímá, co je pro něj právě relevantní. Z řeči se dá usuzovat na věk
a pohlaví mluvčího, na jeho intelektuální potence a vzdělání, na jeho
původ sociální i místní (nářečí), na jeho zaměstnání a společenské
postavení, na jeho povahu a názorové zaměření, na způsob reagování,
na jeho momentální fyzický i psychický stav (náladu, rozpoložení)
a další dispozice.

Uvedu dva příklady na analýzu komplexního pragmatického obsahu
promluv vyňatých z magnetofonové nahrávky jedné pracovní debaty,
zaznamenané před léty O. Müllerovou (celkový tón řeči si domyslete);
moje interpretace je nutně impresionistická.

1. *Vyřídil jsi to?* Energický dotaz šéfovským tónem, spojený (snad)
s výtkou a jistou nedůvěrou.
2. *Já to klidně rozšířím, teda to, co je v mé moci.* Jako by říkal: „Jestli
je teda ta situace takováhle, tak já to udělám, proč ne.“ Zároveň
vyrozumíváme, že promluvu předřečníka, na kterou právě reaguje,
chápe M jako výtku (je patrně poněkud nedůtklivý).

Výrazové prostředky (signály)

Tyto prostředky mají povahu znaků více nebo méně konvenčních anebo
znaků přirozených. Uplatňují se tu především prostředky neverbální,
a to jednak fonické (vokální), jednak nevokální, a též optické.

1. Prostředky fonické jsou a) jazykové, a to fonologické (hlavně kom-
plex intonace, tj. výšky, intenzity a předěly), parafonologické, nefono-
logické. (Podrobný výklad se najde u Daneše, 1985.) Jde o variování
na řadě parametrů: výšky, intenzity, tempa, trvání, barvy hlasu, rytmu,
rozložení pauz; jde o mnohé jevy povahy hudební z oblasti hlasové
síly a tempa (např. forte, crescendo, lento, accelerando a jejich opak)
i o další hudební kvality, jako je způsob řeči (staccato, detaché, tenuto,
portamento /klouzavě/, rubato, tranquillo... [srov. Čapkovu povídku
Historie dirigenta Kaliny]) a též o některé další hlasové vlastnosti jako
drsnost, uvolněnost apod. Interaktivně relevantní mohou být i mimoja-
zykové „vokalizace“: smích, pláč, křik, šepot, mručení aj. A je tu i mno-
žina osobních hlasových charakteristik: timbre, přirozená výška hlasu,

hlasový rozsah, znělost hlasu... Interakčně mohou působit i některé jiné nejazykové zvukové projevy, jako je třeba bouchnutí pěstí do stolu nebo tleskání.

2. Jistá množina nevokálních, nezvukových (a tedy nejazykových) prostředků či jevů je od komunikativní interakce neodmyslitelná, postupuje ji a uplatňuje se v ní interakčně, byť nebývá vždy v analýzách jazykové komunikace dostatečně zohledňována. Není přece pochyb o tom, že pouhý významný pohled, mimický úsměšek nebo jistý pohyb hlavou či mávnutí rukou dovedou významně zapůsobit na partnera a dát směr vývoji celého diskursu.

Už Miloš **Weingart** v r. 1932 podrobně rozebral jevy, které nazýval optickou signalizací („posunky v širokém smyslu, fyziognomické a tělové“) a prohlásil, že „pozorování optických projevů je naprosto nutným doplňkem popisu řeči mluvené, že je nutnou součástí práce jazykozpytce, ba že úplný popis řeči mluvené ... není vůbec možný, nevěnuje-li se pozornost těm optickým projevům, které k mluvené řeči patří“. Shodný názor vyjádřil i nedávno zesnulý významný americký lingvista D. L. **Bolinger** (1983): upozornil, že i intonace má povahu gesta, což zaznamenal už L. **Bloomfield** (1933): „we use intonation in a manner of gestures, when we speak, eg., sharply, derisively, angrily, kindly, and the like“. Zajímavě se k této věci nedávno vyjádřila S. **Čmejková** (2006, s. 66): „Komunikační partner, který nás při mluvení sleduje, vidí i naše gesta, pohyby, mimiku naší tváře, a to všechno mluvený projev spoluvytváří. V současné lingvistické literatuře (...) se uvádí, že až 90 % komunikovaného obsahu se sděluje mimoslovně a jen zbytek slovy.“ – Je třeba dodat, že existuje řada novějších speciálních prací, které popisují systémy gest, mimiky tváře, pohybů hlavou apod.

Poznámka: Postojové a expresivní aspekty řeči postav najdeme bohatě vyjadřovány v beletrii a v dramatech při charakterizování jejich přímých, popř. i nepřímých řečí: *řekl rozhněvaně, roztrpčeně, nadšeně, zeptala se ohleduplně, odpovídal v rozpacích, poznamenala uštěpačně, s jistou povýšeností v hlase...*

Poznámka metodologická: Musíme si přiznat, že se ukazuje jako velmi obtížné **analyzovat**, vnitřně diferencovat a identifikovat sémanticko-pragmatické komplexy jednotlivých promluv, jejichž mnohé kompo-

nenty mívají povahu stěží analyzovatelných amalgamů, a přitom musíme vycházet z celostní zvukové podoby výpovědi, rovněž tak komplexní a plné amalgamů, v které je komunikovaná informace komplikovaně zašifrována. Je opravdu obtížné překročit hranici globálních impresio-nistických popisů a interpretací a dospět k analýze objektivní a úplné – je-li to v této oblasti vůbec možné. Nemáme pevnou soustavu poj-moslovně-terminologickou a není dosud jasné, jaké metodologické postupy by byly v této oblasti adekvátní. Metodou distinktivních rysů? Asi raději pomocí menší množiny parametrů a stupňovitých hodnot na nich. A možná že i jinak.

Specifickou problematiku představuje **transkripce** (přepis) záznamů ústních promluv na elektronických nosičích. Jde mimo jiné o to, jak by bylo možné zachycovat vertikální rozměr promluvového proudu (simultánně probíha-jící jevy na množině paralelních dimenzí) nebo kontinuální proměny tem-pa, rytmu apod. (Podrobnější analýzu těchto záležitostí podaly Contentová a Stameová, 1997, s originálním návrhem přišel Ehlich, 1993; pro češtinu je důležitá stat' Čmejrkové a kol., 2004.)

Své výklady uzavřu sociolingvisticky a antropologicky motivova-nou shrnující myšlenkou D. L. **Bolinger**a z jeho knihy o jazyce jako nabitě zbrani (český překlad 2007): „Not only do all the schemes of music, movement, and language draw upon one another, but they are organized together in the grander schemes that represent the drama of life, the rituals that distiguish one culture fom another.“

Literatura

- Arndt, H. – Janney, R. W.: Verbal, prosodic, and kinesic emotive constraints in spee-ech. *Journal of Pragmatics* 15, 1991, s. 521–549.
- Austin, J. L.: *How to Do Things with Words*. Oxford University Press 1962.
- Beaugrande, R. de: *New Foundations for a Science of Text and Discourse*. Norwood (NJ), Ablex 1996.
- Bloomfield, L.: *Language*. London, Allen and Unwin 1935.
- Bolinger, D. L.: Intonation and gesture. *American Speech* 58, 1983, s. 156–184: — *Jazyk jako nabitá zbraň*. Praha 2002.
- Brown, P. – Levinson, S. C.: *Politeness. Some universals in language usage*. Cam-bridge University Press 1987.

- Bühler, K.: *Sprachtheorie*. Jena, Fischer 1934.
- Caffi, C. – Janney, R. W., eds.: *Involvement in Language = Journal of Pragmatics* 22, s. 3–4, 1994.
- Contento, S. – Stame, S.: Scripts and transcriptions in dialogue analysis. In: E. Weigand, ed., *Dialogue Analysis: Units, relations and strategies beyond the sentence*. Tübingen, M. Niemeyer 1997, s. 53–64.
- Čmejrková, S.: Emotions in language and communication. In: E. Weigand, ed., *Emotion in Dialogic Interaction. Advances in the complex*. Amsterdam/Philadelphia, J. Benjamins 2004, s. 33–54.
- Mluvenost a psanost. In: O. Uličný, ed., *Přednášky z doktorandských dnů I*. Praha, Univerzita Karlova – Filozofická fakulta 2006, s. 55–79.
- Čmejrková, S. – Jílková, L. – Kaderka, P.: Mluvená čeština v televizních debatách: korpus Dialog. *Slovo a slovesnost* 65, 2004, s. 243–269.
- Dalgleish, T. – Power, M. J. (eds.): *Handbook of Cognition and Emotion*. Chichester, Wiley 1999.
- Damasio, A.: *The Feeling of What Happens. Body, emotions, and the making conscious-ness*. London, Vintage 2000.
- Daneš, F.: Intonace v textu (promluvě). *Slovo a slovesnost* 46, 1985, s. 83–100.
- Předpoklady a meze interpretace textu. In: *Slavica Pragensia* 32, 1988, s. 85–109.
- Cognition and emotion in discourse interaction: A preliminary survey of the field. In: *Proceedings of the 14th International Congress of Linguists I*. Berlin, Akademie-Verlag 1990, s. 168–179.
- Universality vs. cultural specificity of emotion. In: E. Weigand, ed., *Emotion in Dialogic Interaction*, Amsterdam/Philadelphia, J. Benjamins 2004, s. 23–32.
- Ehlich, K. – Lampert, D. (eds.): *Talking Data: Transcription and coding in discourse research*. Hillsdale, L. Erlbaum Ass 1993.
- Evans, D.: *Emotion. The science of sentiment*. Oxford, Oxford University Press 2001.
- Fiehler, R.: *Kommunikation und Emotion*. Berlin, de Gruyter.
- Fries, N.: *Sprache und Emotionen*. Bergisch Gladbach, Lübeck 2000.
- Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc, Votobia 1998.
- Grice, H. P.: Logic and conversation. In: P. Cole – J. L. Morgan, eds., *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York, Academic Press 1975, s. 41–58.
- Goffman, E. (ed.): *Interactional Ritual*. New York, Anchor Books 1967.
- Hausenblas, K.: O studiu syntaxe běžně mluvených projevů. In: *Otázky slovanské syntaxe*. Praha, Academia 1962, s. 313–323.
- K základním pojmům v oblasti řečové (verbální) komunikace. In: *Studia Slavica Pragensia*. Praha, Univerzita Karlova 1973, s. 21–28.
- Havránek, B. – Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. Praha, Státní nakladatelství 1960.
- Hickey, L. – Stewart, M. (eds.): *Politeness in Europe*. Clevendon/Buffalo/Toronto, Multilingual Matters 2005.
- Hoffmannová, J.: Linguistics, style, and dialogue analysis. In: *Dialogue Analyse V*, Tübingen, Niemeyer 1997, s. 257–262.

- Izard, C. E.: *Human Emotions*. New York, Plenum 1977.
- Izard, C. E. – Kagan, J. – Zajonc, R. B.: *Emotions, Cognition, and Behavior*. Cambridge, Cambridge University Press 1984.
- Karlik, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995.
- Leech, G. N.: *Principles of Pragmatics*. London, Longman 1983.
- Marty, A.: *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*. Halle/Sale, Niemeyer 1908.
- Mathesius, V.: Funkční lingvistika. In: J. Vachek (ed.), *Z klasického období Pražské školy 1925–1945*. Praha, Academia 1972, s. 27–40.
- K teorii větné intonace. *Slovo a slovesnost* 3, 1937, s. 248–249.
- Řeč a sloh. In: B. Havránek a J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poezii*. Praha, Družstevní práce 1942, s. 10–100.
- *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*. K vydání připravil J. Vachek, Praha, Nakladatelství ČSAV 1961.
- *Jazyk, kultura a slovesnost*. Výbor uspořádal J. Vachek, k vydání připravil E. Macek, Praha, Odeon 1982.
- Maturana, H.: *The Biology of Cognition*. Urbana, University of Illinois 1970.
- Mowrer, H.: *Learning Theory and Behavior*. New York, Wiley 1960.
- Müllerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*. Praha, Univerzita Karlova 1979/83.
- Myers, G.: The pragmatics of politeness in scientific articles. *Applied Linguistics* 10, 1989, s. 1–35.
- Nekonečný, M.: *Emoce a motivace*. Praha, 1973.
- *Lidské emoce*. Praha, Academia 2000.
- Palmer, G. B. – Occhi, D. B.: *Languages of Sentiment: Cultural constructions of emotional substrates*. Amsterdam/Philadelphia, J. Benjamins 1999.
- Panksepp, J.: *Affective Neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. Oxford, Oxford University Press 1998.
- Piaget, J.: *La psychologie de l'intelligence*. Paris, Colin 1961. (Český překlad v SPN 1966.)
- Plutchik, R. – Kellerman, H. (eds.): *Emotion Theory, Research, and Experience. Vol. 3: Biological Foundations of Emotion*. New York, Academic Press 1986.
- Sapir, E.: Language as a form of human behavior. *The English Journal* 46, 1927, s. 413–432.
- Searle, J. R.: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, Cambridge University Press 1970.
- A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5, 1976, s. 1–23.
- Scherer, K. R.: Vocal affect expression: A review and a model for further research. *Psychological Bulletin* 99, 1986, s. 143–165.
- Schmidt, R.: Review of „Questions of Politeness: Strategies in Social Interaction“. *RELC Journal* 11, 1980, s. 100–114.
- Skalička, V.: Promluva jako lingvistický pojem. *Slovo a slovesnost* 3, 1937, s. 163–166.

- The need for a linguistics of „la parole“. *Recueil linguistique de Bratislava I*, 1948, s. 21–38.
- Syntax promluvy (enunciace). *Slovo a slovesnost* 21, 1960, s. 241–249.
- Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966.
- TEZE Pražského lingvistického kroužku. In: J. Vachek (ed.), *U základů Pražské jazykovědné školy*. Praha, Academia 1970, s. 35–65.
- Trnka, B.: Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost* 10, 1948, s. 73–80.
- Watts, R. J.: *Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press 2003.
- Weigandová, E.: Emotions: The simple and the complex. In: E. Weigand (ed.), *Emotion in Dialogic Interaction*. Amsterdam/Philadelphia, J. Benjamins 2004, s. 3–23.
- Weingart, M.: Sémiologie a jazykozpyt. In: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario...* Praha, Pražský lingvistický kroužek 1932, s. 5–13.
- Wierzbicka, A.: Human emotions: universal or culture-specific? *American Anthropologist* 88, 1986, s. 584–594.
- Wright, C. R.: *Mass Communication. A sociological perspective*. New York, Random House 1959.

(nepublikováno)

Spisovný jazyk a jeho kultura

Univerzália a specifika češtiny v období globalizačních proměn

There is no more striking general fact about language than its universality. ... Scarcely less impressive than the universality of speech is its almost incredible diversity.

E. Sapir: Language

0. Situace jazyků v globalizujícím se světě

Otevření se naší země Evropě a světu po listopadu 1989 zapojilo češtinu naplno do rušného, překotného, až převratného dění. Výchozím konstatováním, které bude podkladem mého uvažování, je, že **žijeme v období, kdy svět lidských jazyků se dostal do stavu bouřlivých proměn**. To, co se odehrává na scéně jazyků na konci našeho tisíciletí, je nejen cosi nevídaného a zároveň zajímavého pro lingvisty i sociology, historiky aj., ale rovněž něco, co má dalekosáhlé důsledky pro budoucí tvář Evropy a celého světa. I když probíhající procesy a jejich příčiny a motivace nejsou, ve své podstatě, něčím zcela novým, jsme dnes svědky dramatického zrychlení, akcelerace jejich působení. Hlavními faktory přispívajícími k těmto jazykovým procesům jsou aktuální společenské (tedy též ekonomické a politické), technické a kulturní proměny a rovněž některé filozofické myšlenky a psychické dispozice.

Nejtypičtějším jevem vyvolaným současnými civilizačními podmínkami je patrně neobyčejně živý a nebyvalý **pohyb obyvatelstva** jak uvnitř jednotlivých společenství, tak mezi společenstvími, státy a kontinenty. Lidé nejen navštěvují různá, někdy i velmi vzdálená místa, ale mění i místo svého dlouhodobého pobytu, prostě **stěhují se, migrují**. Tento pohyb a migrace – probíhá i u nás a chtělo by se tu užít výrazu „stěhování národů“ – znamená ovšem též extenzivnější **kontakty** mezi

jednotlivci, jejich skupinami a mezi různými kulturami. A stěhují se nejen lidé, ale i produkty jejich práce a kultury.

Jazykový následek migrace a kontaktů by bylo možné zhruba charakterizovat jako **vyrovnávání** či **nivelizace dosavadních rozdílů**. Faktory působící v moderní civilizaci „míchají“ obyvateli světa velmi vehementně a jedním z následků tohoto míchání v jazykové oblasti je proces jazykové **homogenizace**, kterou lze chápat i jako **úbytek** či **snižování jazykových variety**. E. Uhlenbeck (1994, s. 25) výstižně poznamenal, že „je nepochybnou skutečností, že jazykové variety rapidně ubývá prakticky v každé části světa“. Ohroženy jsou a mizejí nejen jednotlivé jazyky, ale též uvnitř jazyků jejich vnitřní rozrůzněnost, jejich dialekty různého druhu, jejich subvariety.

Můžeme říci, že je to právě **míšení jazyků**, resp. dialektů a podobných subvariant, jejich **hybridizace**, co charakterizuje jazykovou situaci naší doby. I když se může hybridizace jazyků jevit jako věc nežádoucí, ne-li hříšná podle názoru puristů, přece jen nevyhnutelně existuje a vždy existovala (příčemž cizí složkou bývá dnes ovšem často angličtina). Toto míšení nepochybně vnáší do jazyků jistou **nestabilitost**; daný jazyk musí cizí prvky přizpůsobovat své struktuře a zčásti uzpůsobovat nebo i přebudovávat tuto strukturu samu.

Současná jazykověda začíná věnovat pozornost i dalším jevům vyvolávaným mezijazykovými kontakty. Jsou to například „smíšené dialogy“, řekněme mezi turisty a domácími mluvčími, kdy žádný z nich dostatečně neovládá jazyk druhého partnera. Obecně lze povědět, že mluvit „lámaným jazykem“ je typickým jevem našeho období migrace, imigrace a re-emigrace. E. Haugen charakterizoval takovéto situace termínem „jazyková symbióza“ a zmiňuje se například o „kontaktovéch dialekttech“, když někdo mluví nějakým cizím jazykem a užívá přitom hláskový systém své mateřštiny, dále o „dialekttech těch, kteří se daný jazyk učí“ apod. (Haugen, 1972, s. 335).

V každém případě míšení jazyků a masivní vliv angličtiny na jiné jazyky (malé, ale i větší a velké) představuje možné ohrožení jejich další existence nebo přinejmenším jejich jazykového charakteru, osobitosti. Skutečnost, že angličtina začíná nahrazovat ve stále větší míře domácí jazyky ve vědeckých publikacích psaných domácími autory, anebo že přijímání anglických výrazů rapidně vzrůstá u celé populace – to můžeme u nás dobře pozorovat –, naznačuje, že tyto jazyky mohou být ohroženy.

Vezmeme-li však v úvahu nesmírnou kulturní i obecně lidskou hodnotu každého jazyka, nutně dojdeme k závěru – podporovanému i našimi mravními city –, že je zapotřebí tomuto nebezpečí předcházet. Ukazuje se, že jedno z řešení je možno spatřovat v myšlence multikulturní a více-jazyčné Evropy ve smyslu tzv. „sdílené rozdílnosti“ (Fishman, 1987), vzájemného poznávání a kulturního obohacování, v učení se několika cizím evropským jazykům. (V tom u nás dosud značně zaostáváme.) Šlo by o funkční koexistenci jednoho (nebo i dvou až tří) „jazyků širší, nadnárodní komunikace“ (především angličtiny, němčiny a francouzštiny) s jednotlivými národními jazyky, která by byla založena na pocitu několikanásobné identity, v níž by se kombinovaly rysy národní identity s očekávanou nadnárodní integrací (Haarmann). – Je to jistě grandiózní a inspirující myšlenka, avšak cesta k její realizaci není jasná ani snadná.

1. Obecná úvaha o univerzálnosti a specifičnosti v jazyce

Pojmová distinkce, kterou už tradičně nese ve svém názvu naše zasedání, jeví se na první pohled jasná a badatelsky slibná. Avšak při jejím promýšlení a materiálovém rozpracovávání se ukáže – tak jako v mnoha jiných, analogických případech – nejen jeden problém a nejedna nejasnost.

Rozpracování konceptu univerzalit bylo na pořadu dne zejména v letech 60. a 70. Stačí poukázat na dva sborníky redigované J. H. Greenbergem (1963, 1978). Také N. Chomsky (1965) počítal v rámci koncipování své „univerzální gramatiky“ se dvěma druhy univerzalit: substančními a formálními. Prvním z nich (patří mezi ně např. fonologické distinktivní rysy nebo slovní druhy) se dítě učí ze zkušenosti, kdežto druhé představují „biologicky nutné elementy a vlastnosti lidských jazyků“, jsou vrozené a apriorní (např. transformační komponent). Avšak – jak na to poukázali např. W. A. Foley a R. D. van Valin (1984) – další empirický výzkum jazyků, i v rámci generativistickém, ukázal, že některá předpokládaná univerzália ve skutečnosti univerzální nejsou (např. sám transformační komponent). A tak musíme souhlasit s jmenovanými autory, když napsali: „Takto budovaný model vrozených jazykových principů je jako stavění domu na písečných dunách, neboť je podstatně závislý na aktuálním stavu lingvistických a psychologických znalostí. Je logickou chybou zakládat tvrzení, že něco je nezbytným rysem vrozené kognitivní struktury lidských bytostí, na nahodilých faktech“ (s. 175).